

БІОГРАФІКА УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ

DOI <https://doi.org/10.15407/ub.26.032>
УДК 929:930(494:477)Драгоманов"1873"

Олексій Васильович ЯСЬ,
доктор історичних наук,
член-кореспондент НАН України,
провідний науковий співробітник
відділу української історіографії
Інституту історії України НАН України
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>
alexyas@ukr.net

МАРКСИСТСЬКИЙ СОЦІАЛІЗМ vs БУНТАРСЬКИЙ АНАРХІЗМ, або ЦЮРИХСЬКА ІСТОРІЯ 1873 р. В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ БІОГРАФІЇ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА*

Метою дослідження є студіювання цюрихського періоду в житті М. Драгоманова — 1873 р., а також супутніх контекстів, рефлексій і ремінісценцій. **Методологія дослідження** спирається на комбінуванні аналітичних, компаративних і типологічних стратегій, які поєднують пізнавальні патерни класичної та некласичної науки, зокрема факторний аналіз й обернену причинність. **Наукова новизна** пов'язана з введенням українських сюжетів і проблем до макроконтекстів європейської політичної, інтелектуальної та культурної історії початку 1870-х років. Висвітлено конституювання «російської колонії» в Цюриху, перебіг основних подій в її історії протягом 1870–1873 рр. Зазначено, що колонія була багатонаціональною й полікультурною, зокрема чимало студентів походило з підросійської України. Ця неформальна спільнота постала як мозаїчна мережа гуртків, груп, земляцтв різного спрямування. Саме «російська ко-

* Стаття підготовлена в межах швейцарсько-українського проекту «Михайло Драгоманов: Швейцарія на українській інтелектуальній мапі Європи» (Mykhailo Drahomanov: Switzerland on Ukraine's Intellectual Map of Europe) Університету Лозанни та Інституту історії України Національної академії наук України, який фінансує Швейцарський національний науковий фонд.

лонія» стала тереном запеклих змагань прихильників анархізму М. Бакуніна і народництва П. Лаврова, що тяжіло до централістської схеми соціалізму К. Маркса. Автор розглядає зародкові тенденції формування культу професійних революціонерів у російському еміграційному середовищі як предтечі масового поширення терористичних практик. Помітна роль у житті колонії належала українським інтелектуалам, передусім С. Подолінському. Увага зосереджена на цюрихських рефлексіях, контекстах і ретроспекціях у практиках і текстах М. Драгоманова. **Висновки.** Автор обстоює думку, що відвідинам Цюріха 1873 р. належить чільне місце в інтелектуальній біографії М. Драгоманова. Саме перебування в Цюріху продемонструвало кардинальні відмінності політичних мірил цінностей М. Драгоманова, зорієнтованих на еволюційну концепцію модернізації Російської імперії, порівняно з революційними візіями лідерів російської еміграції. Автор доводить, що цюрихські рефлексії М. Драгоманова вплинули на його вибір 1876 р. Швейцарії як авансцени діяльності української політичної еміграції. Цюрихський епізод у його біографії був однією з перших віх на шляху до політичної сепарації українства із загальноросійських координат.

Ключові слова: Драгоманов, інтелектуальна біографія, Цюріх, «російська колонія», соціалізм, анархізм, нігілізм.

Початок 1870-х років суттєво змінив політичну мапу Європи, на якій постав новий монархічний проєкт об'єднаної Німеччини, відомий як Другий Рейх. Утім переможна війна Пруссії супроти Франції 1870–1871 рр. мала й інші наслідки, позаяк надала нового імпульсу поширенню соціалізму як політичної доктрини і масової ідеології. Адже обидві ворожі країни мали чи не найбільші громади соціалістів й анархістів у Європі, яскравим вислідом чого стала революція комунарів 1871 р.

Ці події та супутні метаморфози випробовували на міць тодішні європейські монархії. За висловом британського історика Еріка Гобсбаума, соціалістичні й анархічні доктрини дедалі гостріше сприймалися як «міжнародна загроза порядку й цивілізації». Недаремно саме чимраз більший страх перед революційними потрясіннями призвів до створення 1873 р. Ліги трьох імператорів — Німеччини, Австро-Угорщини й Росії — як нового священного союзу проти «європейського радикалізму»¹.

¹ Hobsbawm E. J. The Age of Capital, 1848-1875. London, 1995. P. 200–201.

Утім нові виклики поставали і перед adeptами політичних доктрин та ідеологій, передусім соціалізму й анархізму. Тим паче що недавня єдність соціалістів і анархістів довкола підтримки паризьких комунарів виявилася примарною. Відтак вона доволі швидко обернулася на нове протистояння і спричинила розкол Першого Інтернаціоналу на Гаазькому конгресі у вересні 1872 р.

Німецький соціал-демократ й один із фундаторів ревізіоністського соціалізму Едуард Бернштейн згадував про давні наміри одного з найвідоміших теоретиків і практиків анархізму Михайла Бакуніна рішуче боротися проти «державного комунізму» Карла Маркса ². Франко-пруська війна лише пришвидшила цей процес, що завершився відвертим конфліктом.

Власне, лінії розколу окреслилися ще наприкінці 1860-х років, коли конституювався Міжнародний союз соціалістичної демократії (*Alliance internationale de la Démocratie socialiste*), який зазвичай коротко називали анархістським Альянсом ³. Однак саме 1872 р. дві революційні традиції – марксистсько-централістська й бунтарсько-анархічна (іноді її маркують як бланкістську чи соціально-народницьку) – зіткнулися у гострій конфронтації. Політичну перемогу здобули прихильники К. Маркса, але цей тріумф багато сучасників, насамперед зі Східної та Центральної Європи, сприймали як моральну поразку adeptів марксизму ⁴.

Зрештою на Гаазькому конгресі Першого Інтернаціоналу було виключено М. Бакуніна, що дуже схвилювало й обурило його численних прибічників. Зауважимо, що ще 1871 р. противники соціалістичного централізму й етатизму, поміж яких переважали прибічники анархо-колективізму та федералізму М. Бакуніна, створили Юрську федерацію. Загалом вона й стала зародком федералістського чи антиавторитарного анархістського Інтернаціоналу, який виник у вересні 1872 р. у громаді Сент-Ім'є (кантон Берн, Швейцарія). У цьому акті політичного дійства Юрська федерація відіграла про-

² Бернштейн Э. Карл Маркс и русские революционеры. I. Маркс и Бакунин // Минувшие годы. 1908. № 10. С. 24.

³ Гильом Дж. Интернационал. Воспоминания и материалы 1864–1878 гг. : с биографическими заметками о Гильоме П. Кропоткина и Ф. Бруйбахера / пер. с фр. Н. А. Критской. Пб. ; М., 1922. С. 86–89.

⁴ Theen R. H. W. The Russian Blanquists and the Hague Congress // Canadian Slavic Studies. 1969. Vol. 3, no. 2. P. 347–348.

відну роль, оскільки відкрито повстала проти Генеральної ради Першого Інтернаціоналу.

Отож початок 1870-х років розгортався під знаком політичного протиборства у середовищі революційної еміграції, зокрема зі Східної Європи. Ці змагання швидко ширилися, попри те що часто-густо означення «соціаліст» і «анархіст» натовді сприймалися майже як синоніми. Варто наголосити, що у січні 1870 р. у Лондоні помер Олександр Герцен — один із найбільших авторитетів тодішньої російської еміграції. Еміграційний фонд переводять із Лондона у Швейцарію, де швидко активізуються й зростають громади політичних вигнанців. Одним із таких осередків був Цюрих, де протягом 1870–1873 рр. унаслідок низки причин постала досить велика колонія підданих Російської імперії. Її доволі часто називають російською, хоч насправді ця тимчасова колонія була досить строкатою за своїм національним і соціальним складом.

Цюрихські контексти: «російська колонія», політична еміграція і місцеве середовище

Цюрих відомий як давній анклав протестантизму і місто знаменитого пастора-гуманіста Ульріха Цвінглі. Від доби пізнього середньовіччя та раннього модерного часу це місто приваблювало багатьох емігрантів із різних країн, особливо Франції й Італії. До того ж давній європейський контекст еміграції — невдалі революції і війни, які повсякчасно спонукали перебиратися до Цюриха через політичні й релігійні причини [11, р. 437–438], набув нової гостроти через франко-пруську війну. Слід взяти до уваги і ліберальний політичний устрій Швейцарії, який спокушав багатьох політичних емігрантів.

Наприклад, у Цюриху мешкав Елізе Реклю, французький географ і відомий діяч анархістської спільноти, з яким плідно співпрацював М. Драгоманов. Е. Реклю емігрував до Швейцарії після звільнення з полону версальських військ у Франції, що придушували опір паризьких комунарів. Він перебував у Цюриху зі своєю родиною ⁵ приблизно тоді, коли М. Драгоманов відвідував це місто.

Цюрих на зламі 1860–1870-х років перетворився на важливий освітній центр, що помітно вирізняло його на європейській інтелек-

⁵ Гільом Дж. Інтернационал. Воспоминания и материалы 1864–1878 гг. ... С. 272–273.

туальній і культурній мапі. Саме Цюрихський університет одним із перших в Європі допустив жінок до медичної освіти ⁶.

Водночас університетський статут 1863 р. в імперії Романових однозначно поховав надії на можливу лібералізацію урядової політики щодо жіночої освіти, виплекані в атмосфері завищених очікувань пореформених часів. Власне, Січневе повстання 1863 р. поклало край більшості ліберальних устремлінь на освітній і культурній ниві, зокрема в царині жіночої освіти ⁷. Проте деякі панянки намагалися здобути медичний фах, послугуючись тими невеликими можливостями, що постали в добу паліативної чи запізнілої модернізації Російської імперії.

Йдеться про навчання кількох жінок у Медико-хірургічній академії в Санкт-Петербурзі й ін. закладах завдяки родинним зв'язкам і протекції. Його дозволяли, точніше воліли не помічати протягом певного часу ⁸. Утім, замах Дмитра Каракозова 1866 р. на російського імператора Олександра II позбавив і таких обмежених можливостей, хай навіть на завершальній стадії навчання.

Тож професійні медики із впливовими й розгалуженими зв'язками звернулися до швейцарських колег із проханням про допомогу. Так постав своєрідний канал фахової та соціальної жіночої емансипації, що спонукав енергійних і креативних дівчат податися у Європу і торувати шлях до іноземних університетів, передусім цюрихського ⁹. Першою жінкою з Російської імперії, що 1867 р. здобула ступінь доктора медицини в цьому університеті, була Надія Сулова ¹⁰. Другою — Марія Бокова (із роду Обручових), дружина відомого фізіолога Івана Сеченова.

⁶ Женщины в Цюрихском университете : (статья профессора политической экономии в цюрихском университете Бемерта) // Отечественные записки. 1872. Т. 205, № 11. С. 31–49.

⁷ Whittaker C. H. The Women's Movement during the Reign of Alexander II: A Case Study in Russian Liberalism // The Journal of Modern History. 1976. Vol. 48, no. 2. P. 42–43.

⁸ Пантелеев Л. Ф. Воспоминания / вступ. ст., подготов. текста и примеч. С. А. Рейсера. М., 1958. С. 219.

⁹ Сажин М. П. Русские в Цюрихе (1870–1873 гг.) // Каторга и ссылка. 1932. № 10. С. 49–50.

¹⁰ Johanson Ch. Autocratic Politics, Public Opinion, and Women's Medical Education During the Reign of Alexander II, 1855-1881 // Slavic Review. 1979. Vol. 38, no. 3. P. 433. <https://doi.org/10.2307/2496713>

За свідченням російського анархіста Михайла Сажина (відомого за американським псевдонімом Арман Росс), 1869 р. у Цюрихському університеті навчалося вже пів десятка жінок із Російської імперії¹¹. Упродовж кількох років їхня кількість зросла до понад сотні. Загалом 122 панянки з імперії Романових зареєструвалися для навчання в Цюриху протягом 1864–1874 рр.¹²

Коли взяти до уваги скандальний і резонансний випадок із жіночою медичною освітою в Единбурзькому університеті 1869 р., який навіть спричинив судовий процес¹³, то очевидно, що Цюрихський університет був дуже привабливим для амбітних молодих жінок із Російської імперії. Адже вони прагнули будь-що-будь стати медиками чи здобути інший фах, зокрема навчалися на філософському та правничому факультетах. Певна річ, тоді це було неможливо й у межах імперії Романових, і більшості європейських країн.

Окрім того, умови вступу до Цюрихського університету були дуже спрощені й ліберальні — без іспитів і навіть документів, які б підтверджували здобуття гімназійної освіти. Тож іматрикуляція відбувалася практично без жодних формальностей¹⁴. Наприклад, у сестер Фігнер це була коротка бесіда з ректором та ще й у квітні 1872 р., себто посеред весняного семестру¹⁵. Наплив жінок до Цюрихського університету на початку 1870-х років опинився у фокусі преси. Дописувачі навіть зазначали, що частка іноземців сягнула майже 43 % і незабаром мала однозначно перевищити кількість швейцарських студентів¹⁶.

Водночас Політехнічна школа Цюриха здобула реноме однієї з найкращих у Європі. Ця обставина стала вирішальною для багатьох юнаків — підданих імперії Романових. Вважають, що у 1865–

¹¹ Сажин М. П. Русские в Цюрихе (1870–1873 гг.)... С. 28.

¹² Dudgeon R. A. The Forgotten Minority: Women Students in imperial Russia, 1872-1917 // Russian History. 1982. Vol. 9, no. 1. P. 6–7.

¹³ Иностранная хроника: женщины в цюрихском университете // Отечественные записки. 1872. Т. 205, № 11. С. 109–115.

¹⁴ Базанов В. А., Владимирова Г. А. «Русская колония» в Цюрихе // Советское здравоохранение. М., 1969. Вып. 10. С. 72.

¹⁵ Фигнер В. Автобиографические очерки // Полное собрание сочинений : в 6 т. Т. 5. Очерки, статьи, речи. М., 1929. С. 40–41.

¹⁶ Цебрикова М. Женский вопрос в Цюрихе // Неделя. 1872. 3 сентября (№ 14). Стб. 461.

1875 рр. у Цюриху загалом навчалось близько 500 студентів зі Східної та Південної Європи.

Отже, на початку 1870-х років у цій протестантській твердині постала доволі велика колонія (кілька сотень осіб) студентів обох статей із Російської імперії. Причому студентські списки університету і Політехнічної школи в Цюриху засвідчують, що понад 200 осіб походили з тих частин імперій Романових і Габсбургів, які були населені українцями ¹⁷.

Студенти з «російської колонії» переважно мешкали у «латинському кварталі» Цюриха, на правому березі річки Лімат, у передмістях Готтінгена й Оберштрассе. За спостереженнями анархіста Петра Кропоткіна, цюрихська Оберштрассе сприймалася майже як «російське містечко»¹⁸.

Тодішній доволі вигідний для підданців Російської імперії обмінний курс (33 копійки за один швейцарський франк) був ще одним чинником, який мотивував здобувати освіту саме в Цюриху ¹⁹. Мемуаристка й письменниця Серафима Пантелєєва (з роду Латкіних), що студіювала фізіологію у Цюрихському університеті, згадувала про тодішню неймовірну місцеву дешевизну ²⁰. Зокрема, річна вартість (сучасники оцінювали її по-різному — як доволі низьку, так і відносно високу) навчання в університеті становила від 300 до 500 швейцарських франків ²¹. Коли врахувати скромні статки більшості студентів, то відносно сприятливі фінансові витрати повсякденного життя також вплинули на розростання «російської колонії».

Ще один вагомий аспект був пов'язаний із місцевим соціо- й етнокультурним середовищем німецькомовного кантону, яке хоч і було чужим, але здебільшого не ворожим. Городяни сприймали студентів з імперії Романових як «юрбу дивних молодих людей обох

¹⁷ Банковскі-Цюліх М. М. П. Драгоманов та початок української еміграції в Швейцарію // Всесвіт. 1994. № 2. С. 169 (прим. 18).

¹⁸ Кропоткин П. А. Записки революционера / предисл. и прим. В. А. Твардовской. М., 1988. С. 258–259.

¹⁹ Кулябко-Корецкий Н. Г. Из давних лет. Воспоминания лавриста / под ред. Б. П. Козьмина, М. М. Константинова. М., 1931. С. 11.

²⁰ Пантелеева С. В. Из Петербурга в Цюрих // Пантелеев Л. Ф. Воспоминания... С. 689.

²¹ Цебрикова М. Женский вопрос в Цюрихе... Стб. 464.

статей, які вирізнялися і особливою зовнішністю, й самотніми характерами»²².

Новоприбулі молоді чоловіки у поношених блузах, засмальцьованих тужурках або старожитніх косоворотках із неодмінними чоботами (українським дивним елементом буденного вбрання для містян, бо вони їх взували хіба що на полювання) мали довге скуйовджене волосся, пишні неохайні бороди, носили темні окуляри та незмінно пихкали цигарками.

Та ще більше подивовував вигляд панянок із «російської колонії». Зазвичай це були коротко стрижені (як на ті часи) молоді жінки. Вони нехтували пишними зачісками, відомими як куафюра (фр. *coiffure*), що потребували тривалого часу на укладання волосся. І зазвичай вбиралися в купці, а інколи й завужені, пожмакані і неохайні спідниці без традиційних вікторіанських турнюрів (спеціальних задніх накладок на талію), що контрастували із широкими і об'ємними кофтинами та ще й без звичних білих комірців²³.

За спогадами тодішнього студента Цюрихської політехніки Василя Нагірного (у майбутньому відомого галицького архітектора, піонера кооперативного руху й щирого симпатика М. Драгоманова), містян вельми дратувала манера спілкування, а особливо метушлива та галаслива поведінка молодих панянок з імперії Романових. Він згадує, що «занадто свобідна поведінка Росіянок, недбалий одяг занадто відрізнявали їх від поведіння Швайцарок і в останніх викликували несмак; вони сторонилися від Росіянок. Між тою рос. публікою було лиш кілька жінок, що поводитися поважно та згідно з місцевими звичаями, ходили пильно на виклади і не брали участі в крикливих сходинах. Також між мужчинами більшість, а головне Українці відзначалася своїм тактовним і спокійним поведінням»²⁴.

Іван Франко в одній із розвідок доволі точно передав узагальнений образ таких панянок, які «кричали голосно в публічних локалях (помешканнях. — О. Я.)... зо стриженим волоссям, свобідними манерами, дами, що самі заходили до помешкань кавалерів, їхали без ніякої опіки до далекого Цюриха на медицину, не дбали про строї,

²² Кулябко-Корецький Н. Г. Из давних лет. Воспоминания лавриста... С. 44.

²³ Там само. С. 45.

²⁴ Нагірний В. З моїх споминів. Львів, 1935. С. 30.

про рукавички, а не раз навіть про просту опрятність, хвалилися, що я, мовляв, “ужасно люблю ходити по кабакам”, одним словом, являлися людьми з якогось іншого світу»²⁵.

Однак недобру репутацію мала й чоловіча частина «російської колонії», бо коли дебатовалися політичні та соціальні питання, росіяни були такі «завзяті, що доходило до бійки»²⁶. Тож низка гучних інцидентів і фізичних розправ із опонентами як своєрідний флер тягнулася за історією «російської колонії».

Проте і її жіноча частина вирізнялася неабиякою войовничістю. За свідченням В. Нагірного, панянки «то піднимали різні квестії (питання. — О. Я.), дебатовали над ними, спорили устно й на письмі, а хто не годився на погляди певної групи, то був “падлюка”, “ретроград” та всяка інша погань і тому не подавано руки»²⁷.

Утім, попри скептичну, ба навіть негативну настанову, городяни стримано ставилися до прибулих. Доволі лояльна панувала й академічна атмосфера, хоч серед швейцарської професури були не лише прибічники, а й противники напливу іноземців, особливо жінок, до університету й Політехнічної школи.

Проте ситуація не була безконфліктна, позаяк спричиняла конкуренцію зі студентками інших країн. Виявом цього стали петиції до керівництва Цюрихського університету, у яких заявниці скаржилися, що через недостатню фахову підготовку їхніх колеганок із імперії Романових помітно погіршився рівень лекційних викладів. До того ж вони нібито постійно займали найкращі місця в залі, а також погано володіли мовою викладання — німецькою [10, s. 17].

Загалом студентське середовище Цюриха початку 1870-х років було багатонаціональним і доволі сегментованим у культурному сенсі. Ось як описував його вже згадуваний В. Нагірний: «У польським товаристві не було разячих непорозумінь, бо тільки з малими виїмками всі були переняті патріотичним духом, а перед вели в цім варшавські Жиди, як Гантовер і Гальперн, вельми очитані люди й добрі бесідники. З Польок, за моїх часів, тільки одна була студенткою університету, яка одержала тут дипльом д-ра лікарських наук.

²⁵ Франко І. З останніх десятиліть XIX в. // Зібрання творів : у 50 т. Т. 41. Київ, 1984. С. 474.

²⁶ Нагірний В. З моїх споминів... С. 30.

²⁷ Там само.

Мадярські студенти, а були це лишень студенти політехніки, в числі около 40, поводитися згідно з місцевими обставинами. Спосібності до науки в них мірні (помірні. — О. Я.), за те дуже пильні. Також Шведи, Норвежці, Французи й інші не відзначалися такою оригінальністю, як Росіяни. За моїх часів було на університеті тільки двох Японців і кільканайцять (більше десяти. — О. Я.) Американок на медичному відділі. Ці останні жили тільки між собою й поводитися надзвичайно примірно»²⁸.

Національний склад «російської колонії» не був одноманітним, а, навпаки, доволі строкатим. М. Драгоманов уважав, що чимало з них були вихідцями з підросійської України, зокрема літом 1873 р. він зустрів у Цюриху декількох київських знайомих, колишніх студентів [5, с. 99]. М. Кулябко-Корецький (випускник Університету Св. Володимира), мемуарист і один із прихильників Петра Лаврова, зазначав, що до «російської колонії» в Цюриху входили вірмени, грузини, євреї. На його думку, про це свідчили відповідні книги і періодичні видання у фонді бібліотеки (ключового осередку життя колонії), друковані згаданими мовами²⁹.

Зауважимо, що грузинські та вірменські студенти в Цюриху об'єдналися у гурток «Угелі» (груз. *ярмо*)³⁰. Після розсіяння «російської колонії» 1874 р. у Цюриху збереглася досить велика грузинська / кавказька спільнота, що мала неабиякі симпатії до швейцарського лібералізму й державно-політичного устрою. Вона організувала товариство зі студіювання історії Кавказу й мріяла про створення Кавказької федерації за прикладом Швейцарії.

Навіть більше, учасники гуртка сподівалися (вірогідно, за аналогією із програною російським царатом Східною, чи Кримською, війною 1853–1856 рр.), що нова війна великої європейської держави чи блоку країн зможе таки вирвати Кавказ зі складу Російської імперії. Щоправда, інші грузинські діячі сприймали ці устремління як безпідставні рожеві мрії³¹.

²⁸ Нагірний В. З моїх споминів... С. 30–31.

²⁹ Кулябко-Корецький Н. Г. Из давних лет. Воспоминания лавриста... С. 12.

³⁰ Киперман А. Я. Русская эмигрантская колония в Цюрихе и ее связи с Россией в начале 70-х годов XIX века // Ученые записки Шуйского педагогического института. Шуя, 1963. Вып. 10. С. 229.

³¹ Джабадарі І. С. Процесс 50-ти (Всероссийская Социально-Революционная Организация) // Былое. 1907. № 8. С. 23–25.

За спостереженнями С. Пантелеєвої, серед студенток було дуже багато євреєнок, а поміж студентів євреї навіть переважали ³². Крім того, варто додати, що до «російської колонії» приставали, точніше перебували в орбіті її впливів, серби й болгар. Скажімо, до «російської колонії» належав Пера Тодорович — майбутній відомий сербський політик і публіцист ³³.

Натомість поляки трималися окремо і мали власні інституції, зокрема Товариство польської молоді (*Młodzieży polskiej*). У швейцарському м. Рапперсвіль (кантон Санкт-Галлен), який від Цюриха на відстані майже 17 миль (близько 27 км), функціонував Польський музей, заснований графом Владиславом Платером у жовтні 1870 р. Його роль у середовищі польської еміграції як у Європі, так і поза її межами зростала ³⁴.

Водночас він справляв чималий вплив на ставлення цюрихських поляків до російської політичної еміграції. Зокрема, із Рапперсвіля до Цюриха постійно вчав із лекціями й виступами польський історик і публіцист Францішек Духінський, який вирізнявся войовничими антиросійськими поглядами й обстоював візію про «туранське» (неєвропейське) походження росіян. Досить велике товариство мали й угорські студенти ³⁵.

Про неоднорідний національний склад «російської колонії» згадував і майбутній товариш М. Драгоманова Сергій Подолинський. У 1872–1873 рр. він студіював медицину в Цюрихському університеті і посідав поважне місце не лише в житті студентської громади, а й у справі заснування журналу «Вперед».

Леонід Ушкалов, автор цікавої есеїстичної біографії М. Драгоманова, зауважив, що засновники журналу «Вперед» переважно походили з України. Він запропонував доволі провокативну і сенсаційну тезу, що «ініціаторами видання журналу “Вперед” були українські революційні гуртки» [8, с. 197].

Утім, українське походження навіть переважної більшості учасників гуртків зазвичай геть не означало їхнє українофільське спря-

³² Пантелеєва С. В. Из Петербурга в Цюрих... С. 685.

³³ Кулябко-Корецький Н. Г. Из давних лет. Воспоминания лавриста... С. 44.

³⁴ Florkowska-Frančić H., Mizia P. The Influence of Polish Political Emigration in Switzerland on the Formation of the Polish National Alliance // Polish American Studies. 1991. Vol. 48, no. 2. P. 30–31.

³⁵ Нагірний В. З моїх споминів... С. 29.

мування. Цей контекст М. Драгоманов напрочуд точно й категорично описав у листі до Володимира Навроцького 26 серпня 1873 р.: «Мені трохи не що дня тут у Цюриху приходится бачить таку молодіж: усе українці, усе демократи, — та не українофіли»³⁶.

Проте українські сюжети і змагання посіли важливе місце в цюрихській історії початку 1870-х років, хоч переважно в інших культурних і політичних контекстах. Роль своєрідного українського промотора на теренах «російської колонії» перебрав на себе С. Подолинський, передусім як ініціатор відзначення 12-х роковин смерті Тараса Шевченка.

У листі за 25 січня 1873 р. до Мелітона Бучинського (одного з діячів організації галицьких студентів — віденської «Січі») він зазначав, що «малоросійське товариство» в Цюриху ще не постало. Проте С. Подолинський наголошував, що галичани (близько десяти осіб) хочуть об'єднатися з «українськими Малоросами» і планують організувати своє товариство. Він навіть закликав М. Бучинського пересилати статті і кореспонденцію із Галичини для майбутнього журналу «Вперед». Крім того, С. Подолинський просив його посприяти надходженню дописів із Сербії³⁷, що також свідчить про різноманітні національно-культурні запити «російської колонії».

Український гурток («Руский кружок») конституювався 19 січня 1873 р. поза межами «російської колонії». Про це свідчить його «справоздання» (звіт), уміщене у львівській «Правді». До жовтня 1873 р. гурток провів 14 зборів, зокрема намагався встановити зв'язок із українськими студентськими товариствами у Відні та Львові. Його учасники за допомогою товариства «Просвіта» зібрали бібліотеку із близько 300 книг, на яку разом із портретом Т. Шевченка витратили понад 110 швейцарських франків³⁸. Про гурток також була інформація у короткій хронікальній замітці 1/13 квітня 1873 р. у тій же «Правді»³⁹.

³⁶ Возняк М. З листування М. Драгоманова з В. Навроцьким // Літературно-науковий вістник. 1923. Т. 79, кн. 3. С. 257.

³⁷ Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр.: матеріяли до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. Харків; Київ, 1931. С. 216–217.

³⁸ З Цюриха. (Справозданє з діяльности товариства «Руский Кружок» в Цюриху) // Правда. Львів, 1873. 1/13 студня (Чис. 20). С. 695–697.

³⁹ «Руский кружок» у Цюриху // Правда. Львів, 1873. 1/13 цвітня (Чис. 4). С. 175.

Про «Руський кружок» у Цюриху згадував І. Франко, зокрема він вирізняв з-поміж цюрихських галичан В. Нагірного⁴⁰, зі споминів якого дізнаємося, що він спершу був секретарем Товариства польської молоді, куди входили декілька галичан. Згодом поляки, які мешкали у підавстрійській Україні, і галичани порозумілися й заснували «Руський кружок», що одразу зріс до майже 30 осіб. Однак українці з Російської імперії залишилися осторонь цього неформального осередку⁴¹. В. Нагірний на сторінках львівської «Правди» повідомив про створення фонду (каси), щоби виплачувати «запомогу-стипендію убогим руским слухачам школи агрономічної в Німеччині або Швейцарні»⁴². І як секретар опублікував статут цієї каси⁴³.

Зауважимо, що принаймні частина поляків і галичан із «Руського кружка» сприймали антиросійські інвективи й розумування Ф. Духінського. Вірогідно, саме ця обставина, а також запеклі політичні змагання в середовищі «російської колонії» стали на заваді формуванню спільного товариства галичан із наддніпрянськими українцями, про яке згадував С. Подолинський.

За ініціативою В. Нагірного на противагу вкрай політизованому емігрантському середовищу в Цюриху було створене безпартійне товариство «Славія», комунікаційною мовою якого стала німецька. За його свідченням, до цього осередку ввійшли «Серби, Болгари, Москвичі, Українці й Чехи, які не займалися політикою, а головню соціалізмом, а які мали замір вертати до своєї батьківщини без перешкоди. Завданням цього товариства було піддержувати між його членами дружні відносини, виголошувати відчити з життя-буття слов'янських народів і т. п. А ще це товариство було доволі рухливе й уряджувало прилюдні відчити про Слов'ян, то вписалося до нього кілька Вірмен (правдивих, не галицьких), Грузинів, один Індієць (князь), зросійщені студенти Німці й Швейцарці. Поляки не вступили до «Славії»⁴⁴. Утім, цей гурток, як і грузинське / кавказьке

⁴⁰ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Зібрання творів : у 50 т. Т. 41. Київ, 1984. С. 368–369.

⁴¹ Нагірний В. З моїх споминів... С. 30.

⁴² Його ж. Із Цюриха. Слово до наших земляків. Статути «Общої каси» Русинів академиків // Правда. Львів, 1873. 16/28 серпня (Чис. 13). С. 470.

⁴³ Там само. С. 470–471.

⁴⁴ Нагірний В. З моїх споминів... С. 32.

товариство, мабуть, постав у процесі розпаду «російської колонії». Можемо припустити, що він існував упродовж другої половини 1870-х — на початку 1880-х років, коли В. Нагірний працював у Цюриху в місцевому архітектурному й будівельному бюро.

Із українськими контекстами «російської колонії» пов'язують і відособлений гурток, учасників якого називали «сен-жебуністами». Це саркастичне переінакшення подібно до сен-симоністів приписують Валеріану Смирнову⁴⁵. Його засновниками були брати Жебунови. Вони тривалий час трималися осторонь загальних політичних віянь у Цюриху і навіть після повернення до імперії Романових рішуче дистанціювалися від ідей анархічного бунтарства М. Бакуніна⁴⁶.

Лідер українських істориків-марксистів Матвій Яворський обстоював думку про національний характер цього гуртка. Зокрема, він зазначав, що «вже в 1872 р. існував український студентський “орден сен-жебуністів”, що складався з таких осіб, як брати Жебунови: Микола, Володимир і Сергій, сини поміщика Олександрівського повіту Катеринославської губернії Олександра Жебунова, їх двоюродні брати Леонід і Микола з того самого повіту, бувший студент петроградського технологічного інституту Квятковський, жінка Миколи Жебунова, Зінаїда, студентка Марія Блінова, згодом жінка Володимира Жебунова, Петро Макаревич з Одеси, Анна Розенштейн, син кавказького генерала Георгій Кобієв, Віра Петровна Жерліцина також з Олександрівського повіту (сестра відомого тоді українофіла-хлопомана вже кінця 1850 років), Г. Трудницький, згодом зрадник всенької справи. Гурток “сен-жебуністів” стояв спершу під сильним впливом західньо-європейських соціалістів...»⁴⁷.

Згодом «сен-жебуністи» скорегували свої наміри у вигляді самобутньої версії програми «ходіння у народ». Вони вирішили організувати просунуте господарство фермерського типу на орендованій землі. Дехто з них навіть їздив до Франції студіювати місцевий аграрний досвід. Та їхній замір не мав практичної реалізації, позаяк 1874 р. їх виказали поліції⁴⁸.

⁴⁵ Кулябко-Корецький Н. Г. Из давних лет. Воспоминания лавриста... С. 43.

⁴⁶ Жебунев С. Отрыжки из воспоминаний // Былое. 1907. № 5. С. 253.

⁴⁷ Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби на Україні. [Харків], 1927. Т. 1. С. 370–371.

⁴⁸ Там само. С. 371.

Гадаємо, що М. Яворський, імовірно, тлумачив, точніше ретроспективно екстраполював, пізнішу діяльність Л. Жебуньова як українського діяча початку ХХ ст. на першу половину 1870-х років щодо всіх «сен-жебуністів». Однак походження більшості учасників гуртка братів Жебуньових із теренів підросійської України є незаперечним.

Зрештою, зазначені епістолярні й мемуарні свідчення ілюструють доволі строкатий національний склад «російської колонії». Ця спільнота у жодному разі не була згуртованою цілісністю за політичними, соціальними, національними, фаховими чи іншими ознаками, а, навпаки, являла собою мозаїчну, фрагментовану й дуже динамічну мережу гуртків, груп, земляцтв молодих людей, які навчалися в Цюриху.

Звісно, таку концентрацію студентства з імперії Романових та й інших країн не могла лишити поза своєю увагою російська політична еміграція. Освічена молодь, схильна до креативного мислення й рішучих дій на тлі різючих контрастів швейцарського лібералізму та російського деспотизму, сприймалася як дуже приваблива, як сказали б нині, цільова аудиторія, яку легко було якнайшвидше залучити до революційних практик. За висловом П. Лаврова, доволі випадково Цюрих швидко став «головним центром закордонного політичного руху російської молоді»⁴⁹.

Варто взяти до уваги, що навіть у середовищі перших панянок із Російської імперії, що студіювали медицину в Цюрихському університеті, були особи, наближені чи безпосередні учасниці в практиках політичної еміграції. Приміром, російська поліція підозрювала згадувану Н. Сулову та її чоловіка, зросійщеного швейцарського доктора-гігієніста Фрідріха Гульдрейха (більше відомого як Федір Ерісман) у зв'язках із «радикальними гуртками»⁵⁰.

За таких обставин цюрихська громада студентів із імперії Романових швидко перетворилася на важливу авансцену змагань двох революційних доктрин. Це протистояння мало тривале відлуння

⁴⁹ Лавров П. Л. Народники-пропагандисты, 1873–1878 гг. Л., 1925. С. 56.

⁵⁰ Голицын Н. Н. История социально-революционного движения в России, 1861–1881. Глава десятая. СПб., 1887. С. 25. (Зміст: Русская эмиграция в Швейцарии, в 1870–1874 годах; Цюрихские студентки; Нечаев, его выдача и суд над ним в Москве; Деятельность эмигрантов; Вызов их правительством; Сведения о главнейших деятелях русской эмиграции в Швейцарии.)

не лише в історії революційного руху, а й життєвих історіях багатьох відомих українських інтелектуалів, зокрема С. Подолинського, М. Драгоманова, М. Зібера та ін.

Інституційним майданчиком і політично-культурним центром «російської колонії» в Цюриху стала бібліотека, заснована М. Сажиним, якого в Російській імперії розшукували за справою Д. Каракозова. М. Сажин перебрався до Швейцарії за викликом сумнозвісного Сергія Нечаєва та поселився в Цюриху в другій половині 1870 р. Незабаром він увійшов до складу Юрської федерації, а від 1872 р. — анархістського Альянсу ⁵¹.

В емігрантських колах бібліотека «російської колонії» мала високу репутацію, позаяк йшлося про великий фонд із кількох тисяч книг німецькою, французькою, російською й іншими мовами з історії, філософії, політичної економії, соціології, майже всієї еміграційної преси, передусім творів М. Бакуніна й О. Герцена, видань Першого Інтернаціоналу, а також більшості тодішніх праць з історії французьких революцій. Окрім того, у бібліотеці була солідна збірка підручників, посібників та енциклопедій із різних галузей знань ⁵². Нині архів бібліотеки зберігається у Міжнародному інституті соціальної історії (Амстердам, Нідерланди), у фонді Валеріана Смирнова (більше відомого під псевдонімом д-р Ідельсон), секретаря цієї інституції та члена російської секції Першого Інтернаціоналу ⁵³.

Значна частина літератури, представлена в бібліотеці, була неприступною в межах Російської імперії, що, звісно, приваблювало студентську молодь. У певному розумінні ця інституція постала як своєрідний клуб, який був і осередком самоосвіти, і неформального політичного вишколу молодих інтелектуалів. Результати такої цілеспрямованої діяльності були неоднозначними.

У жіночій частині «російської колонії» виокремився радикальний гурток «фрічей» чи «фрітчей» (назва постала за іменем влас-

⁵¹ М. П. Сажин (Арман Росс). Воспоминания 1860–1880-х гг. / с предисл. В. Полонского. М., 1925. С. 14.

⁵² Кулябко-Корецький Н. Г. Из давних лет. Воспоминания лавриста... С. 13.

⁵³ Valerian Nikolaevič Smirnov Papers (ARCH01315) // International Institute of Social History (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis). Amsterdam, Netherlands. URL: <https://hdl.handle.net/10622/ARCH01315> (date of access: 2025, May 15).

ниці будинку, в якому мешкали панянки) ⁵⁴. Майже всі учасниці гуртка стали відомими революціонерками, багатьох із них звинуватили у революційній діяльності, передусім на відомому судовому «процесі п'ятдесяти» 1877 р. ⁵⁵. Однак у «російській колонії» була й низка консервативно налаштованих панянок, особливо поміж тих, навчання яких добігало кінця. Відтак вони не хотіли наражатися на ризики, пов'язані з революційними чи бодай нелегальними практиками.

За висловом М. Сажина як фундатора бібліотеки колонії, вона була ширмою, довкола якої гуртувалися прибічники М. Бакуніна ⁵⁶. Та становище бібліотеки як осередку бакуністів, вірогідно, склалося попервах. Ситуація поступово змінювалася, передусім зимою 1872 р., коли «російська колонія» стала розростатися шаленими темпами ⁵⁷. Навіть більше, саме бібліотека стала майданчиком, на якому жорстко зіткнулися прибічники двох керманічів російської політичної еміграції — анархіста М. Бакуніна й народника П. Лаврова ⁵⁸, який тоді схилявся до ідеології марксизму.

Обидва діячі були лідерами харизматичного типу. У їхніх біографічних історіях простежуються схожі життєві сюжети колишніх артилерійських офіцерів імператорської армії, що стали революційними мислителями. Це апіорі надзвичайно ускладнювало вкрай хиткі можливості їхнього порозуміння. До того ж впливали суттєві програмні відмінності й гострі політичні розбіжності, пов'язані зі змаганнями довкола Першого Інтернаціоналу й анархістського Альянсу. Крім того, вони накладалися на різноманітні конфлікти повсякденного життя й амбіції їхніх прибічників, які були молоді й запальні, що генерувало не тільки нерозуміння, а й агресивне протистояння і навіть фізичне насилля.

М. Бакунін був теоретиком-анархістом (засновник доктрини соціального анархізму), який студіював класичну німецьку філософію

⁵⁴ Фигнер В. Запечатленный труд. М., 1921. Ч. 1. С. 68–69.

⁵⁵ Дионесов С. М. Русские цюрихские студентки-медики в революционном движении 70-х годов XIX столетия // Советское здравоохранение. М., 1973. Вып. 11. С. 68–72.

⁵⁶ Сажин М. П. (Арман Росс). Воспоминания 1860–1880-х гг. ... С. 42.

⁵⁷ Сажин М. П. Русские в Цюрихе (1870–1873 гг.)... С. 71.

⁵⁸ Bankowski-Züllig M. Die erste "Russische Bibliothek in Zürich" (1870–1873): Lavrinen und Bakunisten im Widerstreit // Zeitschrift für Slavische Philologie. 1987. Bd. 47, nr. 1. S. 128–158.

в учнів Г. В.-Ф. Гегеля й особисто комунікував із П.-Ж. Пруденом. Водночас він був відомий як революціонер-практик, передусім учасник повстань 1848–1849 рр. у Парижі, Празі, Дрездені. Його двічі засуджував австрійський суд до смертної кари, але зрештою видав Російській імперії.

М. Бакунін відбував ув'язнення у Петропавлівській і Шліссельбурзькій фортецях, а згодом був переведений на «вічне поселення» до Західного Сибіру. У 1861 р. він здійснив карколомну втечу через Японію та США до Лондона й став одним із лідерів російської політичної еміграції і важливою фігурою міжнародного соціалістичного руху ⁵⁹.

П. Лавров був також теоретиком народництва. На відміну від М. Бакуніна, військова кар'єра якого була обірвана майже одразу, П. Лавров досяг високого становища в армійській ієрархії як полковник імператорського війська та професор математики в Костянтинівському артилерійському училищі в Санкт-Петербурзі. Його арештували за участь у народницькому русі на хвилі репресій після згадуваного замаху 1866 р. і вислали до Вологодської губ. Проте П. Лавров 1870 р. утік до Парижа, де вступив до Першого Інтернаціоналу. Згодом він виїхав до Лондона, познайомився з К. Марксом і Ф. Енгельсом та намагався організувати допомогу Паризькій комуні, обложеної пруськими військами.

У 1872 р. шляхи М. Бакуніна й П. Лаврова перетнулися у Цюриху. За свідченням Джеймса Гільома, одного з лідерів Юрської федерації, протягом літа-осені 1872 р. М. Бакунін у Цюриху організував слов'янську секцію Першого Інтернаціоналу в межах протистояння між соціалістами-марксистами й анархістами. Згодом ця секція увійшла до Юрської федерації ⁶⁰.

Зауважимо, що М. Бакунін мешкав у Цюриху ще на початку 1840-х років і добре знав місцевих діячів. Він доволі швидко зміг згуртувати довкола себе молодь не лише із Російської імперії, а й сербів і болгар, окрім поляків, які неухильно трималися власної організації ⁶¹. Проте М. Бакунін, що раніше приятелював із польським

⁵⁹ Раллі З. Михайл Александрович Бакунин. Из моих воспоминаний // Минувшие годы. 1908. № 10. С. 142–168.

⁶⁰ Гильом Ж. Михайл Александрович Бакунин : (биографический очерк) // Былое. 1906. № 8. С. 248–249.

⁶¹ Сажин М. П. Русские в Цюрихе (1870–1873 гг.)... С. 58.

істориком Йоахимом Лелевелем, намагався залучити до свого проєкту і поляків, хоч і зазнав невдачі.

Наприкінці 1872 р. до Цюриха прибув П. Лавров, щоб проводити активні переговори щодо заснування журналу «Вперед» як органу масштабної революційної пропаганди⁶². Відтак розгорнулося напружене протистояння прихильників М. Бакуніна й П. Лаврова у межах «російської колонії». Спершу конфлікт начебто був пов'язаний із вимогою вільного доступу симпатиків П. Лаврова до фонду бібліотеки, що ґрунтувався на платній підписці та низці статутних обмежень.

Перший внесок до фонду бібліотеки становив 10–15 швейцарських франків із кожної особи, а подальший щомісячний — 3 франки. Крім того, була ще процедура балотування в дійсні члени бібліотеки, до когорт якої майже виключно входили прихильники М. Бакуніна, позаяк за статутом право голосу мали тільки члени-фундатори⁶³.

Та насправді боротьба довкола бібліотеки відобразила змагання політичних позицій, примножене особистими амбіціями й нервовою напівкамеральною атмосферою «російської колонії», що існувала відсторонено від цюрихського життя. Зауважимо, що П. Лаврова сприймали практично як марксиста, зокрема його візія тяжіла до ідей державного централізму. Це поєднувало лавристів із марксистами. Не випадково М. Сажин називав прихильників П. Лаврова «державниками»⁶⁴. Натомість М. Бакунін і його прихильники прагнули розбудувати конкуруючий із Першим Інтернаціоналом міжнародний анархічний Альянс.

Загалом прибічники П. Лаврова, кількість яких у Швейцарії зростала надзвичайно швидко, апелювали до ідеї соціальної революції. Вони закликали реалізувати її завдяки тривалій і масштабній пропаганді, себто завдяки піднесенню культурно-освітнього рівня мас. Новий орган — журнал «Вперед» — якраз і призначався для майбутньої пропагандистської кампанії.

Натомість прибічники М. Бакуніна прагнули якнайшвидше організувати масові бунти, повстання, заколоти, різноманітні протести, що стали б своєрідною прелюдією до соціальної революції. Отож оби-

⁶² Кулябко-Корецький Н. Г. Из давних лет. Воспоминания лавриста... С. 55.

⁶³ М. П. Сажин (Арман Росс). Воспоминания 1860–1880-х гг. ... С. 42–43.

⁶⁴ Там само. С. 42.

⁶⁵ Лавров П. Л. Народники-пропагандисты, 1873–1878 гг. ... С. 55–56.

два табори позиціонувалися як крайні ліві, позаяк орієнтувалися на організацію революції, хоч і послуговувались відмінними стратегіями.

Політизоване еміграційне середовище в Цюриху породило низку гострих, іноді резонансних конфліктів, з-поміж яких найвідоміша жорстока «кулачна розправа» прихильників М. Бакуніна з Миколою Утіним ⁶⁵, секретарем російської секції Першого Інтернаціоналу. Варто зазначити, що останнього вважали довіреною особою К. Маркса в колах російської політичної еміграції і в Швейцарії, і в Західній Європі. Припускають, що саме М. Утін підготував матеріали про М. Бакуніна, зокрема пов'язані з діяннями С. Нечаєва. Вони були використані для виключення М. Бакуніна з Першого Інтернаціоналу ⁶⁶, хоч, за викладом М. Бакуніна, його конфлікт із М. Утіним насправді мав доволі давнє походження ⁶⁷.

Проте побутовали й інші конфлікти, деякі з них завершувалися бійками, публічними образами, колективним цькуванням, у яких брали енергійну участь навіть панянки ⁶⁸. Загалом це генерувало доволі напружену атмосферу, коли у протистояння втягувалися навіть помірковані особи.

Наприклад, В. Смирнов, відомий прихильник М. Бакуніна, зрештою змінив позицію і підтримав лавристів у справі доступу до бібліотеки, а також у заснуванні журналу «Вперед». Конфлікт спричинив навіть побиття В. Смирнова. Одна із прибічниць М. Бакуніна у своїй мемуарній історії розчаровано зазначила, що цюрихське життя суттєво вплинуло на її молодечий ідеалізм революціонерки ⁶⁹. Однак ідея спільного видання журналу, попри кілька спроб досягнути компромісу (П. Лавров тричі переписував програму майбутнього часопису) ⁷⁰, урешті зазнала невдачі. Натомість влітку 1873 р. у

⁶⁶ Бернштейн Э. Карл Маркс и русские революционеры. I. Маркс и Бакунин... С. 4–5.

⁶⁷ Бакунин М. Интриги г-на Утина // Материалы для биографии М. Бакунина. Т. 3. Бакунин в Первом Интернационале / ред., прим., вступ. ст. В. Полонского. М. ; Л., 1928. С. 408–423.

⁶⁸ Киперман А. Я. Русская эмигрантская колония в Цюрихе и ее связи с Россией в начале 70-х годов XIX века... С. 226.

⁶⁹ Ваховская (Бонч-Осмаловская) В. Жизнь революционерки. М., 1928. С. 8–9.

⁷⁰ Дейч Л. Г. Русская революционная эмиграция 70-х годов : М. Бакунин, Л. Варынский, С. Дикштейн, М. Драгоманов, Н. Жуковский, П. Кропоткин, П. Лавров, З. Ралли, А. Эльсниц и П. Ткачев. Пб., 1920. С. 69–70.

Цюриху було засновано журнал «Вперед» як рупор послідовників П. Лаврова.

Отже, 1873 р. розкол «російської колонії» на лавристів і бакуністів став очевидним ⁷¹. Певна річ, його по-різному трактують у численних мемуарних історіях і в історичних студіях. Зазначимо, що в конфлікті довкола бібліотеки С. Подолинський де-факто став одним із провідників у таборі П. Лаврова [7, с. 57].

Ще один важливий контекст життя «російської колонії» в Цюриху був пов'язаний із С. Нечаєвим — народником-екстремістом, очільником «Народної розправи» і zarazом маніпулятором-аферистом. У Швейцарії він обдурював не лише своїх товаришів, а й відомих лідерів політичної еміграції, зокрема М. Бакуніна й М. Огарьова. С. Нечаєв завдяки маніпуляціям навіть отримав гроші з емігрантського фонду на забезпечення діяльності неіснуючої революційної організації [3, с. 53–55].

Водночас він був автором сумнозвісного революційного катехізісу, який пропагував екстремістські практики. Він висунув й обґрунтував ідеал культу професійних революціонерів, який виправдовував будь-які заходи, зокрема революційні вбивства, задля досягнення вищої мети. Ідея культу професійних революціонерів свого часу була масштабована і з успіхом утілена російськими більшовиками, а її відголоски побутували у масових практиках червоного терору.

За іронією долі, С. Нечаєв певний час був наближений до М. Бакуніна, себто діяча, що докладав виняткових зусиль, аби змагатися з авторитарними й централістичними тенденціями Першого Інтернаціоналу та марксизму. Персональна історія С. Нечаєва, як у краплі води, відобразила найпотворніші риси російського народництва, що цілеспрямовано рухалося за траєкторією революційного тероризму.

Зазначимо, що приклад С. Нечаєва аж ніяк не був поодиноким явищем. Приміром, достатньо згадати сумнозвісний гурток «ішутінців» (заснований Миколою Ішутіним) як зародкової організації терористичного спрямування, із середовища якої вийшов Д. Каракозов.

С. Нечаєва заарештувала місцева поліція в Цюриху у серпні 1872 р. за інформацією Третього відділення. У жовтні того ж року

⁷¹ Bankowski-Züllig M. Die erste “Russische Bibliothek in Zürich” (1870–1873): Lavristen und Bakunisten im Widerstreit... S. 148.

його видали Росії після рішення місцевої муніципальної ради. Російські та сербські діячі хотіли силоміць відбити С. Нечаєва у поліції під час його транспортування до Російської імперії, проте ця спроба зазнала невдачі ⁷². Сучасники вважали, що провідну роль в арешті С. Нечаєва відіграв польський емігрант Адольф Стемковський, учасник повстання 1863 р. і секретар місцевої секції Першого Інтернаціоналу, завербований Третім відділом ⁷³.

Навіть недавні прибічники С. Нечаєва зауважували, що його справа спричинилася відразу до російського революційного руху на початку 1870-х років ⁷⁴. Вислідом цієї антипатії стала потужна, проте скороминуща хвиля антинігілістичної критики, добре відомої за знаменитим романом «Бесы» російського письменника Федора Достоевського, виданим протягом 1871–1872 рр. Однак у другій половині 1870-х років терористичні практики значною мірою сприймалися щонайменше із розумінням, ба навіть неприхованим співчуттям у багатьох верствах російського освіченого суспільства.

Урешті варто згадати фінальний контекст, який визначив перебіг історії «російської колонії» в Цюриху напередодні візиту російського імператора Олександра II до імперії Габсбургів. Йдеться про урядове повідомлення, адресоване цюрихським студенткам російського підданства. У документі, видрукуваному на шпальтах імперського офіціозу — «Правительственного вестника» — 21 травня (2 червня за новим стилем) 1873 р. висувалася категорична вимога до студенток повернутися до 1 січня 1874 р. в імперію Романових. Тим, що не послухаються, імперський уряд унеможлиблював будь-які подальші навчальні й фахові перспективи на медичній ниві й у інших сферах. Водночас декларувалося створення медичних курсів для жінок при університетах й Імператорській медико-хірургічній академії, що насправді розтягнулося на доволі тривалий час.

Окрім того, урядове повідомлення містило низку образливих звинувачень студенток, передусім у «моральному падінні», злочинній політичній агітації, перевезенні й поширенні революційних прокламацій, виконанні нелегальних доручень, відвідуванні ро-

⁷² Нагірний В. З моїх споминів... С. 32.

⁷³ Д-ъ. Арест С. Г. Нечаева в Цюрихе (по личным воспоминаниям) // Былое. 1906. № 7. С. 147–150; Кулябко-Корецкий Н. Г. Из давних лет. Воспоминания лавриста... С. 27.

⁷⁴ Сажин М. П. Русские в Цюрихе (1870–1873 гг.)... С. 29.

бітничих зібрань і т. д. Однак найбільш кривдним був урядовий пасаж про захоплення цюрихськими студентками «комуністичними теоріями вільної любові» й використання фіктивних шлюбів у нелегальних заходах ⁷⁵, який швидко підхопила та роздмухала іноземна преса.

Урядова вимога набула неабиякого резонансу й обговорювалася в більшості мемуарних історій, присвячених «російській колонії» в Цюриху, а також у багатьох епістолярних матеріалах. Скажімо, 7 червня 1873 р. медик Василь Кістяківський (брат правника-криміналіста О. Кістяківського) із Київського університету Св. Володимира, який тоді був у закордонному відрядженні, згадував про цю подію в листі до М. Бучинського ⁷⁶.

За спогадом революціонерки-терористки Віри Фігнер, після урядового повідомлення «Цюрих розсіявся» ⁷⁷. Частина панянок намагалася обійти урядову заборону і завершити навчання в університетах Берна, Женеви, Парижа, Відня, Граца, Гейдельберга, Турина, але це вдалося не всім. Окрім того, чимало студентів повернулося до Російської імперії і взяло активну участь у революційному русі.

Серед тих, хто повернувся із Цюриха, переважали прибічники П. Лаврова ⁷⁸. Проте перехід з одного табору до іншого й у Швейцарії, і в революційних гуртках та осередках на теренах Російської імперії не був якимось надзвичайним явищем. За інформацією Третього відділу (записка М. Меркулова), поміж звинувачених у революційній агітації протягом 1873–1877 рр. було багато осіб, особливо медиків й акушерок, які навчалися у Швейцарії, переважно у Цюриху, Берні та Женеві ⁷⁹.

Проте розмаїті відголоски буття «російської колонії» в Цюриху резонували не тільки в історії революційного руху 1870–1880-х років, а й у культурній, інтелектуальній і навіть літературній історії кінця XIX — початку XX ст. Вважають, що цюрихські сюжети більш

⁷⁵ Правительственные сообщения // Правительственный вестник. 1873. 21 мая / 2 июня (№ 120). С. 1.

⁷⁶ Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. ... С. 210–211.

⁷⁷ Фигнер В. Запечатленный труд... Ч. 1. С. 70.

⁷⁸ Старик [Ковалик С. Ф.]. Движение семидесятих годов по Большому процессу (193-х) // Былое. 1906. № 10. С. 11.

⁷⁹ Сидоров Н. И. Статистические сведения о пропагандистах 70-х годов в обработке III отделения // Каторга и ссылка. 1928. № 1. С. 34–35.

чи менш деталізовано висвітлені в майже сорока мемуарних історіях різних авторів, не лише членів «російської колонії», а її відвідувачів чи очевидців⁸⁰.

Учасники революційного руху часто-густо сприймали цюрихські роки як «романтичний період золотої мрійливої юності»⁸¹, вірогідно, за очевидним контрастом із пізнішими часами народницького терору, масштабних судових процесів, тюремних історій і багаторічних заслань. Більш скептично і навіть іронічно ставилася до цюрихської історії еміграційна преса. Наприклад, один із дописувачів Женевського «Вольного слова» під криптонімом К. зауважив, що «російська колонія» перетворила «мирне швейцарське містечко» на «арену буйних політичних турнірів», які насправді були «буревіями й розбратами в склянці води»⁸².

Та заразом побутовали дуже похмурі та гротескні проєкції й альязії щодо життя «російської колонії» у Цюриху. Приміром, колишній російський анархіст Олександр Дьяков (псевдонім — Незлобін), певний час наближений до еміграційного середовища в Цюриху та Берліні, опублікував серію антинігілістичних повістей у консервативному журналі «Русский вестник». Зокрема, у першій повісті із цього циклу він глузливо описував і лицемірство емігрантських практик, і сміховинність, безглуздість, ницість претензій жіноцтва на полі емансипації⁸³.

Відголоски з історії «російської колонії» в Цюриху початку 1870-х років побутовали й на обширах української літератури та культури. Варто згадати оповідання «Товаришки» Олени Пчілки (рідної сестри М. Драгоманова), опубліковане в жіночому альманасі 1887 р. У цьому оповіданні подано життєві повороти двох студенток із Цюриха з українофільським підтекстом⁸⁴. Однак «Товаришок»

⁸⁰ Bankowski-Züllig M. Die erste "Russische Bibliothek in Zürich" (1870–1873): Lavrsten und Bakunisten im Widerstreit... S. 130.

⁸¹ Голосов Г. К биографии одного из основателей «Северно-Русского Рабочего Союза» (И. А. Бачин и его драма) // Каторга и ссылка. 1924. № 6. С. 61.

⁸² К. С. И. Бардина // Вольное слово (Женева). 1883. 22 мая (№ 61/62). С. 8.

⁸³ Незлобин А. [Дьяков А. А.] Кружок. Из записок социал-демократа // Русский вестник. 1875. Т. 120, № 11. С. 349–392.

⁸⁴ Пчілка Олена. Товаришки : (оповідання) // Перший вінок : жіночий альманах, виданий коштом і заходом Н. Кобринської і О. Пчілки. Львів, 1887. С. 231–359.

доволі критично сприйняли І. Франко і М. Павлик⁸⁵. Та ще гостріше повість сестри скритикував сам М. Драгоманов. Він роздратовано зауважив, що в «Цюріху, напр., не було і духу українства серед студенток, хоч, як сказав я, 75 % з них були з українських провінцій. З цього можна бачити, на якому анахронізмі збудована повість Ол. Пчілки у «Першому вінку»» [5, с. 184]. Коли взяти до уваги, що М. Драгоманов цінував у літературі передусім реалістичність і виразність висвітлення суспільного життя, то підстави його негативної оцінки вповні очевидні.

Більш вигадливим і модерним був сюжет повісті Підеші (Андрія Камінського). Її культурні контексти тяжіли до пізніших часів, але перегукувалися із цюріхським життям початку 1870-х років. Любовна історія цюріхської студентки з Києва й парубка-галичанина трактувалася на тлі різючих соціокультурних / цивілізаційних контрастів Сходу й Заходу. Згадані контрасти уособлювала Галичина як австрійська провінція й тодішня Швейцарія⁸⁶. Ця повість навіть причинилася до обміну полемічними пасажами у великих критичних дописах Івана Франка [9] та Сергія Єфремова⁸⁷.

М. Драгоманов і «російська колонія» в Цюріху: рефлексії, ретроспекції, ремінісценції

Життєва історія М. Драгоманова у багатьох контекстах розгорталася паралельно формуванню «російської колонії» в Цюріху, принаймні хронологічно. Від осені 1870 р. М. Драгоманов (разом із дружиною й маленькою донькою Лідією) перебував у закордонній подорожі від Університету Св. Володимира, у якій намагався сполучити громадсько-політичні й публіцистичні інтереси з розмаїтими науковими зацікавленнями.

У Флоренції 29 лютого 1872 р. померла друга донька Драгоманових — Оля⁸⁸. Вона народилася в Гейдельберзі наприкінці серпня

⁸⁵ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) : [у 8 т.]. Т. 5. (1886–1889) / зладив М. Павлик. Чернівці, 1912. С. 208.

⁸⁶ Підеша [Камінський А.]. Восток і Запад. Коломия, 1903. 155 с.

⁸⁷ Єфремов С. На мертвой точке : (заметки читателя) // Киевская старина. 1904. Т. 85. № 6. С. 579–596; Франко І. Східно-західні непорозуміння : (з приводу книжки Підеші «Восток і Запад») // Зібрання творів : у 50 т. Т. 35. Київ, 1982. С. 199–223.

⁸⁸ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським, 1871–1877 / зладив М. Павлик. Львів, 1910. С. 100.

або початку вересня 1871 р. Хвороби й тривала психологічна криза дружини, постійна нестача грошей, затримки із надсиланням коштів із Києва спричинилися до того, що М. Драгоманов застряг в Італії. Тоді він дедалі частіше розмірковував про можливість залишитися за кордоном і не повертатися до Київського університету. Зокрема, молодий інтелектуал навіть хотів прожити один-два роки у Відні ⁸⁹.

Варто зазначити, що сфера контактів М. Драгоманова була доволі широка, принаймні до неї належало коло осіб, які відвідували Цюрих і певний час мешкали в цьому місті. За свідченням М. Кулябка-Корецького, у Цюриху два місяці проживав криміналіст Олександр Кістяківський (разом із родиною), а також двічі, 1872-го і 1873 р., навідувався професор Григорій Цехановецький (економіст, обраний 1871 р. проректором Університету Св. Володимира, згодом ректор Харківського університету) ⁹⁰.

До речі, Драгоманови листувалися з О. Кістяківським і його дружиною ⁹¹, хоч пізніше їхні взаємини стали прохолоднішими. У щоденнику О. Кістяківський навіть згадав, що в Цюриху він познайомився із М. Бакуніним, але не уточнив, коли це сталося ⁹². На горизонті «російської колонії» з'являлися й інші вчені з Київського університету, з якими перетиналися шляхи М. Драгоманова. Йдеться про професора Василя Модестова (опонента на захисті його магістерської дисертації) й Івана Лучицького (молодого конкурента, з яким він дуже гостро конфліктував в університеті) ⁹³.

Так чи інакше, можемо припустити, що про конституювання «російської колонії» М. Драгоманов дізнався до 1873 р. Адже чутки про її багату бібліотеку циркулювали ще у Гейдельберзі ⁹⁴, де Драгоманови перебували, вірогідно, протягом серпня, вересня й двох декад

⁸⁹ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським, 1871–1877 / зладив М. Павлик. Львів, 1910. С. 103.

⁹⁰ Кулярко-Корецький Н. Г. Из давних лет. Воспоминания лавриста... С. 34–35.

⁹¹ Кістяківський М. Драгоманов у Флоренції // За сто літ. 1928. Кн. 2. С. 176–188; Архів Михайла Драгоманова. Т. 1. Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). Варшава, 1937. С. 134–136.

⁹² Кістяківський О. Ф. Щоденник : у 2 т. Т. 1. (1874–1879). Київ, 1994. С. 122, 218.

⁹³ Кулярко-Корецький Н. Г. Из давних лет. Воспоминания лавриста... С. 36.

⁹⁴ Там само. С. 11.

жовтня 1871 р. Утім, і в Італії, де М. Драгоманов із невеликими перервами мешкав із родиною від листопада 1871 р. і, ймовірно, до середини травня 1873 р., у нього була комунікація із діячами, що добре знали ситуацію в Цюриху.

Доречно згадати італійського філолога, редактора журналу «Rivista Europea» графа Анджело де Губернатиса. Він у середині 1860-х років був палким прихильником М. Бакуніна, однак пізніше розірвав з ним стосунки. Зазначимо, що М. Драгоманов умістив у «Rivista Europea» низку публікацій. На звороті титулу журналу 1874 р. його згадали серед співробітників (М. Dragomanoff). Окрім того, М. Драгоманов листувався із В. Нагірним (після його публікацій про «Руський кружок» у «Правді» та ін. виданнях), зокрема надіслав із Флоренції «Руському кружку» в Цюриху київські видання [5, с. 179].

Та зносини М. Драгоманова із «російською колонією» розпочалися за посередництва віденських «січовиків», зокрема М. Бучинського. Згодом цю роль перебрав на себе С. Подолинський, якого М. Драгоманов знав ще з Києва. Очевидно, він контактував й обговорював питання щодо цюрихської молоді з Миколою Зібером, який теж був у закордонному відрядженні від Університету Св. Володимира та відвідував Цюрих.

Зауважимо, що первісно комунікація М. Драгоманова розгорталася у річищі зростаючої ролі С. Подолинського в житті «російської колонії», зокрема довкола організації журналу «Вперед». С. Подолинський контактував із потенційними авторами, шукав шрифти для друкарні, займався нелегальним транспортуванням, урешті фінансував видання часопису власним коштом⁹⁵.

Цюрихська історія М. Драгоманова розпочалася з листа М. Бучинського 1/13 січня 1873 р., де зазначалося: *«На Різдво завітати сюди Подолинський і Чернишів з Цириху. — Громадка там найшлась гарненька, мабуть прибувавши в тій мірі, в якій студентів іменно южноруським університетам убувало. Сего року і зав'язали читальню, у котрій зівсім рівноважаться малоруси з великорусами (по до 100 чоловік). Єсть там і Галичани* (тут і далі у цитатах курсив наш. — О. Я.) Загірний (В. Нагірний. — О. Я.), Джулинський і др., котрих втягують в дебату. Подолинський може за рік сюди прийде

⁹⁵ Мицюк О. Український економіст-громадівець С. А. Подолинський. Львів, 1933. С. 2.

на медицину; дуже чоловік охочий і симпатичний. Адреси: Zürich. Bibliothèque russe, Bremer Schlüssel. — Serge Podolinskij. Fluntern. Plattenstrasse, 14»⁹⁶.

Тут варто зазначити, що з легкої руки Михайла Грушевського цюрихський епізод у біографії М. Драгоманова зазвичай пов'язують із його початковими інтересами на ниві соціалізму [1, с. 118–119]. Адже його зацікавлення соціалістичними ідеями до того часу майже не простежувалися, принаймні вони не декларувалися.

Утім, у переважній більшості студій про М. Драгоманова цюрихська історія 1873 р. викладається доволі стисло⁹⁷. Окремо варто згадати книжку Романа Піхманця, у якій вираз «цюрихські метаморфози» навіть винесено до назви. Проте і в ній швейцарському сюжету насправді належить лише принагідна роль [6, с. 5–9, 18–21, 37, 40, 44–46, 396, 401–402, 407, 413, 418, 550, 581, 605, 714]. Автор використовує цюрихську фабулу тільки як обгортку, аби довести химерну тезу про «поразку М. Драгоманова» [6, с. 835, 843] і його шкідливість для українського проєкту. Де-факто книга Р. Піхманця є обширною (понад 900 с.) перелицьованою версією критики М. Драгоманова у дусі Д. Донцова, М. Мухина й ін.

Однак цюрихський епізод в інтелектуальній біографії М. Драгоманова є вельми цікавим у світлі низки дослідницьких масштабів, контекстів і перспектив. По-перше, поява послідовного прибічника реформування / модернізації імперії Романових в наелектризованому, розколотому еміграційному середовищі генерувала очевидний світоглядний конфлікт. До того ж М. Драгоманов вперто тримався думки, що Велика реформа 1861 р. запустила незворотні соціально-економічні та політичні трансформації, які не зможе спинити

⁹⁶ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським, 1871–1877... С. 253.

⁹⁷ Див., наприклад: Заславський Д. М. П. Драгоманов. Критико-біографічний очерк. Киев, 1924. С. 50–54; Заславський Д., Романченко І. Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність. Київ, 1964. С. 36, 103; Іванова Р. П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX ст.). Київ, 1971. С. 67–74; Федченко П. М. Михайло Драгоманов. Життя і творчість. Київ, 1991. С. 74–77; Скакун О. Ф. М. П. Драгоманов как политический мыслитель. Харьков, 1993. С. 28; Куца О. Михайло Драгоманов і розвиток української літератури у другій половині XIX століття. Тернопіль, 1995. С. 99–100; Андрусак Т. Шлях до свободи : (Михайло Драгоманов про права людини). Львів, 1998. С. 21, 98 та низка ін.

урядова реакція після Польського повстання 1863 р., зокрема скерована супроти «українського сепаратизму».

За спостереженням М. Грушевського, 1873 р. М. Драгоманов уважав *«рухову силу ліберальних починів 1860-х рр. ще непережитою: закладені початки соціально-політичної реформи муситимуть продовжуватись силою інерції; можливості національної роботи сами собою розширятимуться: їх треба тільки наповняти реальним національним змістом — культурним і науковим, не знімаючи теоретичних суперечок»* [2, с. 71]. Ці світоглядні та політичні настанови виразно проглядаються в його епістолярних дописах до М. Бучинського.

Отож у Цюриху М. Драгоманов постав перед політичною й світоглядною дилемою подвійного вибору: поміж двох лівацьких таборів і контрверсійних візій прийдешності — революції чи еволюції.

По-друге, ця політична і світоглядна конфронтація не була єдиною. Унаслідок збігу багатьох обставин і передумов «російська колонія» в Цюриху постала як своєрідний випробувальний майданчик, де дуже гостро окреслилася нова на той час проблема — трансляція щойно народжених масових ідеологій до свідомості колективної людини. Цей руйнівний і всеохопний вплив виявився в різючих зламах персональних життєвих історій, які перетворили чимало звичайних, перспективних і дуже талановитих молодих людей на професійних революціонерів, зокрема переконаних і завзятих прихильників терору.

Сучасник М. Драгоманова, французький соціолог Густав Ле Бон метафорично маркував цю проблему як зростання впливу «могутності мас», пов'язане із психологією революційного натовпу, що нав'язував домінуючі поведінкові стратегії⁹⁸. Історія «російської колонії» як своєрідного напівкамерального середовища доволі добре ілюструє саме такий механізм політичної індоктринації.

По-третє, ще один конфлікт цюрихської історії розгорнувся довкола ключової світоглядної метаморфози 1870-х років — нігілізму. Йдеться про його екстремістське переродження, яке поставало як прагматичне обґрунтування й виправдання революційної доцільності терору зокрема та масового насилля загалом. Зазначимо, що певний час М. Драгоманова його галицькі дописувачі розглядали і

⁹⁸ Ле Бон Г. Французька Революція та психологія революцій : (урибок) / пер. В. Скоропис-Йолтуховська // Хліборобська Україна (Відень). 1920/1921. Кн. 2, зб. 2/4. С. 146–165.

сприймали як нігіліста. До цього спричинилися його саморефлексії як «позитивно думуючого чоловіка», що відкидає всіх кумирів чи ідолів включно із народом ⁹⁹.

Але нігілізм М. Драгоманова поставав як своєрідне заперечення станових, культурних, національних, державно-політичних стереотипів і супутніх умовностей. Навіть більше, його негачія обмежувалася гуманізмом і космополітизмом, які мали пізньопросвітницьке походження і були дієвими запобіжниками супроти безмежного поширення культу тотального заперечення на полі культури, освіти, науки, громадського і суспільного життя.

У Цюриху мірила цінностей М. Драгоманова зазнали також випробування ідеєю «соціальної революції». Остання, немовби лісова пожежа, блискавично ширилася в «російській колонії», випалюючи весь життєвий простір. Так чи інакше, ще до відвідин Швейцарії М. Драгоманов дійшов думки, що соціалізм й анархізм набувають чимдалі більшої сили як привабливі масові концепції, які неможливо ігнорувати у прийдешності. Саме тому в його закордонній подорожі на початку 1873 р. з'явився новий орієнтир — Цюрих.

Згаданий лист М. Бучинського про цюрихську громаду згенерував низку попередніх рефлексій М. Драгоманова, що намагався досягнути й оцінити нові перспективи. Загалом його епістолярій вирізняється дивовижною щирістю, що дає змогу скласти уявлення про авторське світосприйняття й емоційну налаштованість. З огляду на це цюрихська проблематика виявляє коливання настроїв й устремління М. Драгоманова від суцільного скептицизму до дещо несподіваних і непомірних очікувань, які згодом заступає розчарування.

Спершу М. Драгоманов гадав, що проєктований журнал не зможе запропонувати жодних новацій на полі соціалістичної проблематики, особливо коли зважати на рівень політичної культури в імперії Романових. «Самого Маркса *Das Kapital* переведен, — хоть цензура і воює з соціалізмом у журналах. Узагалі не тільки цензура, але і *самі наші соціалісти не знають, як їм бути з соціалізмом у нас, бо у Росії, як у землі більш сільській ніж городській, соціалізм реальний мусить бути не похожий на парижській*», — зазначав М. Драгоманов 18 січня 1873 р. у листі до М. Бучинського ¹⁰⁰.

⁹⁹ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським, 1871–1877... С. 154–155.

¹⁰⁰ Там само. С. 260.

Ця заувага відображала його попередню оцінку можливостей застосування соціалістичних, точніше революційних «рецептів» на обширах імперії Романових. Зауважимо, що короткі відвідини Південної Франції (Прованс), імовірно, у липні чи серпні 1872 р. переконали М. Драгоманова у назріванні трансформації соціалізму в поміркованому сенсі. Тож у листах до М. Бучинського він знову повертається до оцінювання можливостей соціалізму, але не як революційної доктрини, а реформістської концепції, що може оновити суспільство.

На думку М. Драгоманова, революція комунарів 1871 р. була зумовлена передусім браком політичної свободи, що не дало змоги вивільнити потенціал суспільства, себто реалізувати більш природні варіанти еволюційного перетворення. Навіть більше, він уважав, що «...французький соціалізм гродський не зовсім годиться для сільської землі, як Росія, — бо вже і у самій Франції піднімається шар сільсько-демократичний, котрий якось по своєму переставить усе питання демократичне. А до того *ростуща соціальна наука і розум самих городських класів наказує на другі способи розв'язання соціального питання, ніж парижська коммуна. Та коммуна ця була 1/3 од малости кислорода при Напол[еоні III], а на 1/3 од Трошю і К-о. І наші російські демократи роблятьця соціалістами, а з соціалістів коммунистами, а то і нечаевцями тож од малости кислорода при III от-дел[ении]...*»¹⁰¹. Ці драгоманівські рефлексії в багатьох аспектах перегукуються з ідеями ревізійністського соціалізму, що сформувалися і набули неабиякого поширення на зламі XIX — початку XX ст.

Та ще більші сумніви М. Драгоманова постають у світлі роздумів щодо можливих впливів громади вигнанців на українство. Він не вірив, що політична еміграція в Швейцарії може спричинити суттєві зрушення на ниві суспільної модернізації / реформування в імперії Романових. Причому М. Драгоманов тоді був упевнений, що «російська колонія» не здатна істотно вплинути на здобуття політичної свободи у Російській імперії, зокрема хоча б почасти реалізувати програму Старої Громади у національно-культурній царині.

За його візією, «діло політичне — наше рішитця колись у земских соборах усієї Росії. А головне наше діло — культурне і літературне. Так про це скажу, що у Цюриху нам не напишуть ні другого Кобзаря,

¹⁰¹ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським, 1871–1877... С. 282.

ні другого Костомарова, ні даже Робінзона Крузе не переведуть на нашу мову, — та й лексикона (словника. — О. Я.) и грамматики не напишуть. А я так думаю, що поки ми не виробимо собі лексикона і грамматики, не видамо пам'ятників нашої мови з ХІ віку до пісень, не напишемо історії свого народу, і бібліотеки народніх наук, — доти мусимо сидіти посипавши попелом голову, у політику не лізти і прокламацій не писати. Для того моя рада, — *буть насторожі з Цюрихом. Люди вони гарні, — та й той ведмідь, що голову розбив пущин(н)икові, думаючи муху зогнати, був чоловік добрий*»¹⁰².

Остання заувага М. Драгоманова виказує острах, що революційне загострення може лише загальмувати подальше реформування імперії Романових. Утім, ця скептична настанова спричинилася не до ігнорування програми майбутнього журналу, а, навпаки, до спроб М. Драгоманова скорегувати низку її положень, насамперед щодо українського / малоросійського питання.

Посередником у цій справі був С. Подолинський, що намагався будь-що-будь переконати П. Лаврова орієнтуватися в розбудові журналу не на визнаних корифеїв еміграції, з якими складно і навіть неможливо порозумітися, а на молодих інтелектуалів — і авторів, і поширювачів. Вочевидь, П. Лавров прагнув через С. Подолинського залучити М. Драгоманова до цього проєкту. Той був доволі добре знаним публіцистом за численними дописами в російських ліберальних виданнях, таких як «Вестник Европы» та «Санкт-Петербургские ведомости». Відтак він як автор-співробітник міг істотно посприяти стартові нового журналу. Зокрема, у листі за 19 лютого 1873 р. С. Подолинський повідомляв П. Лаврову, що на прохання М. Драгоманова незабаром перешле йому програму часопису [7, с. 176]. Л. Ушкалов дійшов думки, що це була друга версія програми «Вперед», підготовлена ще в грудні 1872 р., оскільки третю версію розіслали наприкінці березня 1873 р. [8, с. 206].

Зазначимо, що скептицизм М. Драгоманова в епістолярних дописах не зникає, проте його налаштованість дещо змінюється. Про це свідчить його пасаж у листі до М. Бучинського, датованому 5 і 9 лютого 1873 р.: «Про В е р е д (розрядка у виданні 1910 р. — О. Я.) скажу, тепер: побачимо, як там буде, а я з еміграційного журналу мало жду проку, хоть, звісно, коли Лавров підбере розумних людей,

¹⁰² Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським, 1871–1877... С. 261–262.

то кілька статей буде розумних, значить, книжки можуть бути нічого, — а журналу усе таки не буде. — Но коли на прокламації піде, — то Ви одсуньтесь: бо нічого з того не буде!»¹⁰³

Тоді М. Драгоманов оцінював можливості політичної еміграції та її практик як украй обмежені, позаяк сподівався на поступову лібералізацію в імперії Романових. Показово, що поміж авторитетів російської еміграції він уважав винятковим лише приклад О. Герцена, що відіграв особливу роль у вестернізації російської політичної думки¹⁰⁴. Вочевидь, О. Герцена у рецепції М. Драгоманова вирізняли й підносили над російським еміграційним середовищем гуманістичні настанови його світосприйняття.

Та контакти із цюрихською молоддю тривали. У своєму листі за 1 березня 1873 р. із Цюриха до М. Бучинського у Відні (надісланого не поштою, а переданого з okazією якоюсь панянкою) С. Подолинський зазначив, що отримав два листи М. Драгоманова із Флоренції із позитивними відгуками про можливу участь галичан у майбутньому журналі.

Заразом С. Подолинський згадував про декілька виправлень М. Драгоманова до програми, передусім щодо становища «малоруської народності». Він навіть висловлював упевненість, що П. Лавров, безперечно, дослухається до пропозицій М. Драгоманова, позаяк уважав їх слушними. Крім того, С. Подолинський хотів знайти повне зібрання творів Т. Шевченка, а також просив М. Бучинського надіслати до Цюриха каталог галицьких видань, комплект львівської «Правди»¹⁰⁵.

Новий імпульс у ставленні М. Драгоманова до цюрихської молоді згенерувала ініціатива С. Подолинського провести масштабне святкування шевченківських роковин у «російській колонії». Саме С. Подолинський звернувся до М. Драгоманова в цій справі. Відтак той дуже швидко підготував допис, який С. Подолинський зачитав на зборах у Цюриху [5, с. 179–180].

У листі за 8 березня 1873 р. до В. Навроцького (тоді він опікувався лівовою часткою редакційних практик львівської «Правди»)

¹⁰³ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським, 1871–1877... С. 271.

¹⁰⁴ Там само. С. 259.

¹⁰⁵ Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. ... С. 217–218.

М. Драгоманов своєрідно описав процес підготовки свого допису: «Був зайнятий особливо нежданно полученим заказом од громади у Цюриху написати пісьмо про вагу Шевченка для одчиту на вечері в день роковин його. Сроку дали усього два дні на роботу, так що писати прийшлося до истоми. Учора одіслав, а сьогодні вже прийшлося хинин ковтати. Та случаю пропустити було б гріх: тепер у Цюриху набереться чоловік на 150–200 россіян обох полів, з Малої і Великої Русі, — та й славян чимало»¹⁰⁶.

М. Драгоманов загадує, що «найбільше виставляв гуманітарно-демократичну суть творів Шевченка, показуючи, впрочім, як вона корінилась в історії і нар[одній] поезії і життю українців» [5, с. 180]. Він дуже тішився, що його допис зачитали серед цюрихської молоді, зокрема у листі за 14 і 20 квітня 1873 р. до В. Навроцького згадував про адрес до віденських «січовиків» із нагоди святкування, який підписали 84 особи¹⁰⁷.

Та насправді відзначення шевченкових роковин відбулося не як єдина урочиста маніфестація, а як два різні заходи — «російської колонії» й «Руського кружка» (галичан і поляків-українофілів). Отож досягти того розмаху, якого хотів домогтися С. Подолинський, повною мірою не вдалося. 10 березня 1873 р. С. Подолинський у Цюриху зачитав текст, написаний М. Драгомановим, і студентська молодь відправила згадану телеграму до віденської «Січі». Проте П. Лавров відмовився опублікувати допис М. Драгоманова у журналі «Вперед», коли той завітав до Цюриха, позаяк гадав, що публікація може виказати С. Подолинського [5, с. 180]. Коли взяти до уваги, що йшлося про присутність на шевченкових роковинах близько 100 осіб, то така причина видається вкрай сумнівною, а радше надуманою [7, с. 58]. Адже у Швейцарії було чимало інформаторів російської поліції, зокрема у Цюриху.

Загалом позиція П. Лаврова відображала традиційне ігнорування національних інтересів інших народів імперії Романових, яке дивовижно сполучало імперських сановників із російськими революціонерами. Інші народи сприймалися і розглядалися лише як корисний ресурс — або на урядовій службі імперії, або у російському революційному русі, який потрібно залучити й використати.

¹⁰⁶ Студинський К. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким : (з початків соціалістичного руху в Галичині) // За сто літ. Київ, 1927. Кн. 1. С. 115.

¹⁰⁷ Там само. С. 126.

Ця невідмінна риса російської політичної свідомості надивовижу об'єднувала найзатятіших імперців і найрадикальніших революціонерів. Певна річ, були відкинуті й пропозиції М. Драгоманова до програми «Вперед», оскільки лідери російської політичної еміграції, зокрема П. Лавров, розглядали українців і білорусів як складову частину «єдиного народу», себто «обласні різновиди» росіян.

З огляду на такі патерни політичного мислення окреслювати національні особливості видавалося абсурдним у середовищі російських революціонерів. До того ж мали вплив централістичні устремління П. Лаврова, що уперто намагався наслідувати марксистські настанови. Недаремно М. Драгоманов пізніше наголошував, що *«власне серед великоруських соціалістів, виступають цілком виразно поруч абстрактних фраз про принципи космополітизму і федералізму ознаки рішучого великоруського націоналізму і власне офіційного націоналізму»*. Найбільше їх можна знайти в «Вперёд»-і (1873–1876)»¹⁰⁸.

Стислий переказ допису М. Драгоманова про Т. Шевченка надрукувала львівська «Правда» в серпні 1873 р., зокрема йшлося вже не про 84, а про 85 підписантів адреса до віденських «січовиків». Цікавими видаються супутні рефлексії автора про студенток із Російської імперії, що ілюстрували його ставлення до культурної та соціальної емансипації жіноцтва. М. Драгоманов рішуче обороняв їх від закидів німецької і польської преси, які твердили, що молоді жінки «у Цюриху справді “вольною любов'ю” займаються»¹⁰⁹. Натомість автор вважав, що головний «гріх руської громадки у Цюриху: прихильність до соціально-демократичних ідей»¹¹⁰.

У цьому пасажі простежується критика зазначеного урядового повідомлення, хоч про нього й не згадано. Додаток про цюрихських студенток до викладу допису про Т. Шевченка, очевидно, М. Драгоманов надіслав пізніше. Крім того, у редакційній примітці до його

¹⁰⁸ Драгоманов М. Малоруський інтернаціоналізм // З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і жєневський соціалістичний гурток / зладив М. Грушевський. Wien, 1922. С. 163.

¹⁰⁹ М. [Драгоманов М.] З Цириха. (Святкованє роковин Шевченка в «русскому обществу». Российскі студентки) // Правда. Львів, 1873. 16/28 серпня (Чис. 13). С. 475.

¹¹⁰ Там само.

публікації про роковини Т. Шевченка застерігалася незгода з авторськими поглядами, зокрема зазначалося, що «дописуватель словом русский займає так Москалів (Великорусів, Росіян), як и Русинів (Малорусів, Українців)»¹¹¹. Цей редакційний коментар відображав негативне ставлення галичан до драгоманівської тези про «загально-руськість», яку він переважно розумів як космополітичну спільність «поступових людей» на теренах імперії Романових.

М. Драгоманов дуже картав себе, що не написав тоді окремого допису із протестом супроти урядового повідомлення щодо цюрихських студенток. Улітку 1873 р. він уже розумів, що йому напевно доведеться повернутися в Університет Св. Володимира. Вочевидь, така публікація перекреслила б ці плани. Тому вже на еміграції він не раз звертався до теми «російської колонії», щоб «очистити совість за мовчання про цюрихських студенток 1873 р.»¹¹².

Власне святкування роковин Т. Шевченка організував «Руський кружок» 12 березня 1873 р. на чолі з В. Нагірним, галицькими студентами й поляками-українофілами, до яких долучилися деякі росіяни¹¹³. Так чи інакше, воно спричинилося до комунікації між різними неформальними спільнотами в Цюриху. Це відзначення було успіхом української громади в Цюриху, особливо коли зважати на домінування російської еміграції й негативне ставлення багатьох місцевих поляків.

Утім, історія з урочистостями в Цюриху не завершилася дописами В. Нагірного та М. Драгоманова, а мала своєрідне продовження на сторінках львівської «Правди». Звісно, не без ложки дьогтю... Йдеться про відповідь «Правди» на допис — лист до редакції А. Зорича. Його автор намагався спростувати сам факт святкування Шевченкових роковин у Цюриху в середовищі «російської колонії», викладений у замітці М. Драгоманова. Наводимо редакційну відповідь повністю: «Вп. А. Зоричу в Берні. Автор дописи із Цириха в

¹¹¹ М. [Драгоманов М.] З Цириха. (Святковане роковин Шевченка в «русскому обществу». Российські студентки) // Правда. Львів, 1873. 16/28 серпня (Чис. 13). С. 473.

¹¹² Листи Михайла Драгоманова до редакторів російського соціально-революційного видання «Вперед» (1876–1878) : з архіву «Вперед» / зладив і видав М. Павлик. Львів, 1910. С. 51.

¹¹³ В. Н. [Нагірний В.] З Цириха. (Святковане 12-х роковин смерті Тараса Шевченка товариством «Руский Кружок» в Цириху) // Правда. Львів, 1873. 16/28 червня (Чис. 9). С. 340–344.

13-ім н[уме]рі “Правди” не єсть, як Вам здається, членом “русского общества”. Дописи Вашої не поміщаємо по тій причині, що вже ми самі у дописці сказали, що не в однім не годимося з дописувачем. Впрочім поміщаємо тут Ваше спростованє, що в “роковини Шевченка у рускому обществу ніяких окрімних сходин і святкувань не було, відчита ніхто не чув (?), а телеграма з 85 підписами надіслана була по ініціативі одної-двох осіб” — дальше, що у рускому обществу число Малоросів невелике, а тіі, що суть, взагалі мало дбають о справу народу»¹¹⁴.

Вірогідно, автор цього листа до редакції «Правди» був молодим галичанином або поляком-українофілом. Можливо, він належав або був доволі близьким до тієї частини «Руського кружка», яка перебувала під впливом ідей Ф. Духінського і вороже ставилася до російської політичної еміграції. Це припущення спирається на особливості редакційної відповіді, яка розпочинається із тези, що дописувач про цюрихське святкування (М. Драгоманов) не належав до «російської колонії». Мабуть, А. Зорич навчався у Швейцарії чи Німеччині. Проте його прізвище (якщо це не прибране ім'я!) не згадується ані у приступному епістолярії М. Драгоманова, ані у дописах наближених до нього осіб.

М. Драгоманов планував виїхати із Флоренції до Цюриха ще 1 травня 1873 р., про що повідомляв В. Навроцькому в листі 14 і 20 квітня ¹¹⁵. Водночас від М. Бучинського (лист за 17 квітня) він дізнається про масштабний конфлікт, що спалахнув у «російській колонії»: «...в Цюриху дуже різко задрались над бібліотекою»¹¹⁶. У листі 7–8 травня 1873 р. М. Драгоманов повідомляв М. Бучинському: «Так як я у Цюрих їду через 5 день, то одпишіть мені чи сюди, чи у Цюрих». Навіть більше, він згадував, що приїхав М. Зібер і вони разом збираються вирушити до Цюриха та Парижа ¹¹⁷.

Короткий пасаж із неопублікованого листа 21 червня 1873 р. М. Драгоманова до Михайла Стасюлевича (редактора «Вестника Европы»), який подає Анатолій Круглашов, дає змогу припустити, що до Цюриха М. Драгоманов дістався орієнтовно в другій полови-

¹¹⁴ Переписка редакції // Правда. Львів, 1873. 1/13 жовтня (Чис. 16). С. 572.

¹¹⁵ Студинський К. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким... С. 126.

¹¹⁶ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським, 1871–1877... С. 305.

¹¹⁷ Там само. С. 310.

ні травня 1873 р. Про це свідчить згадка, що урядове повідомлення щодо цюрихських студенток заскочило його саме там [4, с. 336, 369 (прим. 18)]. Однак М. Драгоманов, імовірно, завітав до міста на дуже короткий час і незабаром знову виїхав.

Його плани постійно змінювалися. Від весни 1872 р. М. Драгоманов мусив чимдалі частіше зважати на хвороби дружини і постійну грошову кризу. Відтак подорожні наміри Драгоманових зазнали подальшої корекції. У листі 13 червня 1873 р. до В. Навроцького М. Драгоманов назвав прізвище, на яке слід надсилати листи до Цюриха: *Herrn Georg Zwetkowski*¹¹⁸. Можливо, це був псевдонім для листів на поштову скриньку. Утім, не можна відкидати й того, що йдеться про реальну особу — громадівця Юрія Цвітковського, який на початку 1870-х років теж їздив у закордонне відрядження до Німеччини студіювати класичне мистецтво давньої Греції і Риму.

Водночас М. Драгоманов повідомив про найближчі подорожні плани — Страсбург і Париж. Але з його пізніших дописів можемо дійти висновку, що до Парижа родина так і не дісталася, мабуть, через хворобу Людмили. 24 липня 1873 р. він повідомив М. Стасюлевичу, що дружина завершує лікування у Страсбурзі¹¹⁹.

За споминами М. Драгоманова, у Цюриху він мешкав півтора місяця — у липні-серпні 1873 р. [5, с. 99]. Але насправді виїжджав і до Страсбурга¹²⁰. М. Драгоманов написав В. Навроцькому 28 липня 1873 р. звітти: «Одвічайте мені у Цюрих, *poste restante* (із фр. *на поштову скриньку*. — О. Я.). Я там буду місяць, — потім через Відень, Львів — у Киев»¹²¹. І справді — він перебував у Цюриху до 26 серпня.

М. Драгоманов опинився в Цюриху у переломний момент буття «російської колонії», коли конфлікт бакуністів і лавристів сягнув апогею. Утім, він гадав, що обидві програми були передчасними, і наполягав, що найголовнішим є досягнення політичної свободи в Російській імперії. Та його ідеї майже одностайно визнали відстали-

¹¹⁸ Студинський К. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким... С. 132.

¹¹⁹ М. М. Стасюлевич и его современники в их переписке : [в 5 т.]. Т. 5 / под ред. М. К. Лемке. СПб., 1913. С. 210.

¹²⁰ Студинський К. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким... С. 132–133.

¹²¹ Там само. С. 136.

ми. Лавристи стверджували, що за два з половиною роки (тривалість його зарубіжної подорожі) з'явилася робітничка партія. Натомість бакуністи вважали, що селянство, особливо «голодні самарці», які потерпали від неврожаю 1873 р., уже готові до повстання [5, с. 99].

Водночас у Цюриху тривали запеклі дебати довкола урядового повідомлення. То лишатися у Швейцарії чи повертатися до Російської імперії? П. Лавров утримувався від конкретних закликів до цюрихських студенток. Натомість він спрямував полемічне вістря супроти імперського режиму, наголосивши на його неспроможності забезпечити серйозну освіту не тільки жінкам, а й чоловікам ¹²². Отож підтекст допису П. Лаврова був очевидним — навчання в імперії Романових позбавлене будь-якого сенсу, проте можливим є повернення з іншою метою — революційною пропагандою.

Думку про вороття до імперії Романових, однак не задля агітації, а якнайшвидшого розпалювання народних бунтів, які переростуть у соціальну революцію, ширили й бакуністи. Приміром, М. Бакунін закликав до руйнування всіх держав, насамперед «паннімецької», Російської імперії, Австро-Угорщини й організації «вільних союзів нестримної черні»¹²³.

Улітку 1873 р. майже одночасно був видрукований перший номер журналу «Вперед» і відома праця М. Бакуніна «Государственность и анархия». Саме вони сформували найголовніші ідеологічні контексти майбутньої народницької кампанії «ходіння в народ». За висловом М. Грушевського, «з сими двома книжками — останнім словом революційної ідеології — цюрихська молодіж з кінцем літа 1873 [р.] рушила додому...» [2, с. 85].

У Цюриху М. Драгоманов широко комунікував і з «російською колонією», і «Руським кружком», передусім із В. Нагірним, який зазначав: «В часи мого студентства в Циріху мав я нагоду познайомитися з Михайлом Драгомановим і редактором Суворіним. Перший, що прибув з Галичини ¹²⁴, зайшов до мене, щоб познайомитися зі мною, як з головою “Руського Кружка”: другого пізнав

¹²² Лавров П. Л. Русским цюрихским студенткам (июнь 1873 г.) // Избранные сочинения на социально-политические темы : [в 8 т.]. Т. 2. М., 1934. С. 11.

¹²³ Бакунин М. А. Избранные сочинения : [в 5 т.]. Т. 1. Государственность и анархия / с биографическим очерком В. Черкезова. Пб. ; М., 1919. С. 319–320.

¹²⁴ Вірогідно, плутанина з пізнішими подіями. За епістолярієм М. Драгоманова, він їздив у липні 1873 р. до Цюриха зі Страсбурга.

я в одній російській рідні, яку він відвідав, повертаючи з Італії в Росію»¹²⁵.

Дуже цікавим видається журнальний виклад «Правди» про вшанування роковин смерті Т. Шевченка «Руським кружком». В. Нагірний подав кілька пасажів, які пролунали у виступах 12 березня 1873 р., як-от «недостаток конституційного життя стісняє можливість скоршого розвою»¹²⁶, а також про «централізовані системи Москви й Німоти (Німеччини. — О. Я.)» як «омоскалюючих и онімчуючих нас»¹²⁷. Ці думки були суголосні поглядам М. Драгоманова, який прихильно поставився до В. Нагірного та деяких галичан із «поступовою» орієнтацію. Зокрема, він зауважив, що «прийшов у “Русский кружок”, запрошений туди д. В. Нагірним, котрий сам не цурався москалів, а тим більше українців» [5, с. 179].

За спостереженням М. Грушевського, «з цюриських галичан одні держались більш національного чи навіть націоналістичного напрямку — таким Драгоманов називає С(ливинського), інші поступовішого — з них у Драгоманова надовго потім зістались симпатії до В. Нагірного, як “цюришанина” і чоловіка “свого”, вже і після того, як той по повероті до Львова став дуже близько до народовецького центру» [1, с. 111]. Проте М. Драгоманова прикро вразив розмах впливу Ф. Духінського, принаймні на значну частину «Руського кружка». Його «туранську теорію» він сприймав як неусвітнє невігластво.

Не випадково у своїй знаковій праці, що запропонувала ревізію культу Великого Кобзаря, М. Драгоманов не тільки згадував цюрихське святкування 1873 р., а й наголошував на його політичних й ідеологічних смислах, пов'язаних із Ф. Духінським. Він підкреслював, що у «XII роковини Шевченка, коли читав свою промову проф. Огоновський у Львові, в Цюріху кілька русинів із Галичини зібрались теж святкувати роковини Шевченка, і д. С. С. виставляв як “головні признаки руського (українського) характеру, спільні з польським індивідуальність і сильну любов родини”, напроти тих німців, які, дивлячись на цюріхських “росіян”, уважали й русинів “eine russische Fraction von nihilistisch-kommunistischen

¹²⁵ Нагірний В. З моїх споминів... С. 31.

¹²⁶ В. Н. [Нагірний В.] З Цириха. (Святковане 12-х роковин смерті Тараса Шевченка товариством “Руський Кружок” в Цириху)... С. 341.

¹²⁷ Там само. С. 343.

Färbung” (це мусить бути московська партійка нігілістично-комуністичної барви). Для того, хто знав тодішнє життя слов'янської молодіжи в Цюріху і польський музей гр. Плятера на цюріхському озері, де директором був звісний д. Духинський, і де було намальовано на стіні карту Східної Європи, на якій було написано, що “туранська Московщина” має ознаки: неволю й комунізм, а “арійська Польща з Руссю” — волю й індивідуальність, хто знав, як неприхильно дивилась більша частина цюріхських поляків на студентів і студенток із Росії, на їх “нігілізм, соціалізм, космополітизм” і т. ін. для того тільки й стане ясною промова галицького оратора в Цюріху»¹²⁸.

Іван Лисяк-Рудницький — один із найцікавіших коментаторів й інтерпретаторів текстів М. Драгоманова — зауважив: «Духинський не був солідним ученим і своїми фантастичними перебільшеннями сам спричинився до компромітації своєї теорії, що в ній одначе міститься теж зерно об'єктивної правди»¹²⁹. Очевидно, що М. Драгоманов рішуче розвінчував цю «теорію», яку трактував як ненаукову й шкідливу.

За іронією долі, «туранська теорія» Ф. Духинського ґрунтувалася на досить популярній у другій половині XIX ст. расовій філософії історії. Проте його пропозиція якоюсь мірою постала на федеративному підсонні Швейцарії як уявного державно-політичного взірця. Відтак він висунув ідею антиросійського альянсу як певну «федерацію» слов'ян (поляків й русинів / українців) із французами й німцями супроти Російської імперії. Франко-пруська війна 1870–1871 рр. поховала тезу Ф. Духинського. Проте і серед поляків, і поміж галичан ідея антимосковського альянсу і пізніше мала низку прихильників, зокрема у «Руському кружку».

Звісно, комунікація М. Драгоманова в Цюріху охопила чимало відомих осіб із «російської колонії», про яких можемо лише почасті скласти уявлення з його текстів і мемуарних рефлексій. З-поміж них були й радикально налаштовані студенти, зокрема із гуртка «фрічей». Однією з них була майбутня революціонерка Ольга Любатович. У її споминах є коротка згадка про цюріхське знайомство

¹²⁸ Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм // Вибране / упоряд. Р. С. Міщук. Київ, 1991. С. 330–331.

¹²⁹ Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Історичні есе : у 2 т. / відп. ред. Ф. Сисин, упоряд. Я. Грицак. Київ, 1994. Т. 1. С. 176.

у розрізі більш докладного викладу про пізніші часи еміграційного життя Драгоманових і М. Павлика у Женеві ¹³⁰.

У Цюриху М. Драгоманов уперше побачився з одним із майбутніх керівників «Народної волі» й організаторів убивства імператора Олександра II — Андрієм Желябовим. М. Драгоманов згадував, що вони зустрілися в завзятого українофіла і водночас палкого прихильника журналу «Вперед», вірогідно, С. Подолинського. А. Желябов був поміж тодішніх непримиренних «нігілістів», які відвідували господарів помешкання ¹³¹. Зазначимо, що шляхи А. Желябова перетнулися зі Старою Громадою в середині 1870-х років, але згодом розійшлися.

Іноді повсякденне життя «російської колонії» в Цюриху шокувало М. Драгоманова. Зокрема, М. Кулябко-Корецький згадував, що той намагався заощаджувати родинні фінанси і часом шукав дешеве житло поза готелем. Якось під час відвідин будинку, який придбала «російська колонія» (туди перебралася бібліотека та їдальня), де він сподівався знайти прихисток на ніч, його вразила загальна занедбаність і побутова атмосфера. М. Драгоманов спостеріг суцільний безлад, бруд, розлиті нечистоти на підлозі і внівці наліганих молодих людей у чоботях, які розляглися на постільній білизні тощо. М. Кулябко-Корецький виправдовувався — мовляв, це були поодинокі випадки у середовищі перевтомленої політичними баталіями молоді, знесиленої від нагляду пильного «німецького ока» ¹³².

Цікавими виглядають пізніші рефлексії М. Драгоманова щодо «російської колонії» та її лідерів. На його думку, головною причиною урядової заборони вчитися у Цюриху був візит російського імператора Олександра II на Всесвітню виставку у Відні 25 травня / 6 червня 1873 р.

Зауважимо, що це був перший візит імператора до Відня після Кримської війни 1853–1856 рр. задля підписання російсько-австрійської конвенції. На думку М. Драгоманова, самодержця намагалися налякати придворні сановники. Саме тому вони акцентували увагу

¹³⁰ Любатович О. Далекое и недавнее / ред. В. Невского и В. Анатольева. М., 1930. С. 44–48.

¹³¹ Драгоманов М. К биографии А. И. Желябова. Genève, [1882]. С. 43–44. Отд. отт. из: Вольное слово. [Genève], 1882. № 39, 40.

¹³² Кулябко-Корецкий Н. Г. Из давних лет. Воспоминания лавриста... С. 84–85.

на «збіговиську російської еміграції у Цюриху». Крім того, він наголошував, що російський уряд тривалий час не виконував обіцянки, задекларованої в урядовому повідомленні, — дозволити жінкам здобувати вищу освіту, передусім медичну¹³³. Коли взяти до уваги той факт, що урядове повідомлення оприлюднили 21 травня 1873 р., його припущення видається досить обґрунтованим.

Зрештою, М. Драгоманов написав про сюжет, який вимушено не згадав улітку 1873 р., — брутальну образу, завдану імперським урядом російським студенткам у Цюриху¹³⁴. Він оцінював урядове повідомлення 21 травня як «дурисвітський наказ деспота» — позбавити громадянських прав сотні дівчат країни, яким не дозволяли навчатися в імператорських університетах¹³⁵. Та, крім контактів, цюрихська історія була надзвичайно важлива у становленні М. Драгоманова як політичного мислителя. Зауважимо, що навіть його появу в Цюриху сприйняли неоднозначно. М. Кулябко-Корецький вважав, що М. Драгоманова вже тоді можна було зарахувати до «категорії емігрантів»¹³⁶.

Однак його поміркованість й уперте обстоювання тези, що на «першому плані мусить бути *справа політичної вольності, а не соціальної революції*» [5, с. 181], спричинили очевидну упередженість до нього у наелектризованій атмосфері суцільної радикалізації. В одному із пізніших текстів М. Драгоманов згадував, що «нігілісти» сприймали його як «вузького націоналіста» й «конституціоналіста» та категорично відкидали його думку про найголовнішу мету — досягнення політичної свободи в Російській імперії¹³⁷.

Опинилися в глухому куті й перемовини з П. Лавровим, який хотів залучити М. Драгоманова до співробітництва із журналом «Вперед». П. Лавров жодним чином не побажав навіть побіжно задекларувати позицію і щодо українців, й інших народів імперії

¹³³ Драгоманов М. Детоубийство, совершаемое русским правительством // Собрание политических сочинений : с биографическим очерком и портретом автора : [в 2 т.]. Т. 2 / предисл. ко второму тому Б. К. [Б. Кистяковского]. Paris, 1906. С. 123.

¹³⁴ Драгоманов М. Турки внутренние и внешние // Вибране / упоряд. Р. С. Міщук. Київ, 1991. С. 239.

¹³⁵ Драгоманов М. Терроризм и свобода, муравьи и корова : ответ на ответ «Голоса». Genève, 1880. С. 10.

¹³⁶ Кулябко-Корецкий Н. Г. Из давних лет. Воспоминания лавриста... С. 34.

¹³⁷ Драгоманов М. К биографии А. И. Желябова... С. 43–44.

Романових. За висловом М. Драгоманова, програма «Вперед» визнавала лише місцеві особливості, які потребували «національних пристосувань задля реалізації інтернаціональних устремлінь соціалізму»¹³⁸.

Така позиція П. Лаврова була доволі болісна, позаяк М. Драгоманов, очевидно під впливом С. Подолинського, сподівався, що до його аргументів таки дослухаються. Натомість він побачив *«явний замір не промовитись ні одним словом, котре б признавало яке-небудь право українців у Росії на автономію або навіть їх існування як чогось особного, хоч програма “Вперед” бучно говорила про “соціальні партії в Польщі і Галичці”, і впередчики вдержували зав’язані за поміччу українофілів відносини з галицькими народовцями у Відні і навіть у Львові. Скоро мені стало зовсім ясно, що впередчики просто хотять, за поміччу галичан, легше перевозити свої видання в Росію й раді б були побачити свій соціалізм і в Галичині, але в російській Україні не допускають ні іншої форми, ні мови, ні іншої організації навіть для ширення соціалізму, як їхня, котру вони подавали для “єдиної і неподільної Росії”»* [5, с. 180].

Молодий студент-медик, син заможного купця Кузьма Котов (згодом учасник народницької кампанії «ходіння в народ», а на початку XX ст. відомий діяч катеринославської «Просвіти»), був очевидцем принаймні деяких дискусій у середовищі лавристів. За його споминами, характерний акцент виказував національну належність М. Драгоманова як українця. Та найбільше йому запам’яталися докори російським революціонерам щодо їхнього централізму й очевидної неповаги до прав «недержавних» народів Росії. Водночас К. Котов зазначав, що М. Драгоманов обстоював ідею здобуття свободи України «шляхом федералізму», себто створення федеративної спілки народів на обширах Російської імперії. Проте його поглядів у Цюриху тоді ніхто не поділяв¹³⁹.

Зауважимо, що ця федеративна теза вельми нагадує пізніші драгоманівські рефлексії. Тому не можна виключати, що в мемуарному наративі К. Котова споглядаємо накладання та сплетіння різних шарів — особистого досвіду і пізніших свідчень, засвоєних і відтво-

¹³⁸ Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия // Собрание политических сочинений : в 2 т. Т. 1 / предисл. П. С. [П. Струве]. Paris, 1905. С. 153–154.

¹³⁹ Котов К. Записки землевольца. Б. м., 1925. С. 24.

рених як автостереотипи. Однак загальний контекст цюрихських ретроспекцій К. Котова досить добре доповнює рефлексії М. Драгоманова.

Певна річ, українське питання не було поодиноким проблемою, яку вперто ігнорували керманічі російської політичної еміграції. Скажімо, попри велику кількість юдеїв у «російській колонії», єврейську проблему в імперії Романових також свідомо замовчували. М. Драгоманов якось згадував, що в бібліотеці «російської колонії» висіла велика світлина харківських заворушень 1872 р., що зафіксувала, як містяни чинять запеклий опір поліції. Це фото збуджувало вповні зрозуміле співчуття.

Та М. Драгоманов порушував інше питання — як, зважаючи на цей приклад, ставитися до єврейського погрому («протиеврейського бунту») 1871 р. в Одесі? Адже цей гвалтовний та інспірований акт суспільної агресії значно вплинув на метаморфози світогляду низки єврейських діячів. Утім такі запити, попри численні розмови, лишалися без жодних спроб віднайти бодай якусь відповідь ¹⁴⁰.

Ба більше, у великому дописі 1882 р. М. Драгоманов категорично зазначив, що «розмови про єврейське питання почули ми в російських революційних колах ще в 1873 р. в Цюриху, і відтоді вони стали неодмінною темою суперечок між російськими та українськими соціалістами і народниками. *Ми маємо достатні підстави стверджувати, що російські соціалісти і народники, а особливо їхня преса, просто не схотіли приступити до вивчення єврейського питання...*»¹⁴¹.

Загалом російський революційний рух швидко адсорбував національні кадри, які зазнавали потужної і всеосяжної акультурації. Це виразно простежувалося і в еміграційному середовищі, і на імперських теренах протягом 1870-х років, коли соціалісти й народники єврейського походження блискавично переймали російську культуру. Відтак багато з них повністю поглинула домінуюча російська нація ¹⁴². Така загроза була значно актуальнішою для тодішнього українського проекту, що доволі добре проілюстрували політичні практики провідних діячів «російської колонії» у Цюриху.

¹⁴⁰ Драгоманов М. Еврейский вопрос на Украине // Вольное слово. Женева, 1882. 15 июля (№ 41). С. 6.

¹⁴¹ Там само.

¹⁴² Sapir B. Jewish Socialists around Vpered // International Review of Social History. 1965. Vol. 10, no. 3. P. 384. <https://doi.org/10.1017/S0020859000002881>

Здавалося, що М. Драгоманов зможе порозумітися із противником П. Лаврова — М. Бакуніним — або принаймні його адептами. Той начебто більш терпимо ставився до національних відмінностей, зокрема певним чином навіть апелював до ідеї спілки народів. Тож Е. Бернштейн мав підстави називати М. Бакуніна «космополітичним демократом»¹⁴³. Коли взяти до уваги світоглядний космополітизм М. Драгоманова, віднаходимо очевидні точки перетину їхніх політичних і культурних устремлінь. До того ж не варто забувати про давні симпатії обох мислителів до спадщини П.-Ж. Прудона. Та й Юрська федерація мала б видаватися М. Драгоманову більш прийнятною моделлю політичної організації, аніж централізовані взірці соціалістів-марксистів і їхніх народницьких послідовників — лавристів.

Зауважимо, що М. Драгоманов навіть акцентував увагу на певних практиках й устремліннях М. Бакуніна, пов'язаних із національним питанням. Зокрема, він згадував, що 1872 р. у Цюриху постало Польське соціалістичне товариство (*Towarzystwo socjalistyczne polskie*), яке планувало видавати часопис «Gmina». М. Бакунін навіть написав програму до майбутнього видання, щоби порозумітися з поляками, хоч ця спроба виявилася невдалою. М. Драгоманов зазначав, що у цьому дописі М. Бакунін навіть заперечив ідею т. зв. історичного права і кордонів¹⁴⁴. Та й на сторінках «Государственности и анархии» він не раз співчутливо згадував про пригноблені російським царатом Польщу, Малоросію, Литву.

Однак народницьке бунтарство на підкладці соціального чи колективного анархізму М. Бакуніна генерувало не тільки радикалізацію суспільства, а й його максималістські й екстремістські форми. Їхнім першим почварним виявом став С. Нечаєв і його культ професійних революціонерів. Екстремізм, що втілювався в ідеологію тотального насилля, від якого, щоправда, М. Бакунін намагався відмежуватися, був великим гріхом цього мислителя в рецепції М. Драгоманова.

Згадані рефлексії сповна простежуємо у пізнього М. Драгоманова як інтерпретатора й коментатора спадщини М. Бакуніна. Не

¹⁴³ Бернштейн Э. Карл Маркс и русские революционеры. I. Маркс и Бакунин... С. 6.

¹⁴⁴ Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия... С. 130.

випадково він як укладач умістив революційний катехізис С. Нечаєва у збірці текстів М. Бакуніна ¹⁴⁵. Зазначимо, що послідовників М. Бакуніна вельми дратувала драгоманівська ідея пов'язати цього теоретика-анархіста із екстремістом С. Нечаєвим ¹⁴⁶.

М. Драгоманов називав М. Бакуніна хоч і не «батьком», але «дідом бомбістського анархізму». Водночас він повсякчас наголошував, що такі політичні практики не мають жодних спільних рис із західноєвропейським анархізмом ¹⁴⁷. Отож із ідеологами бомбізму, точніше політичного тероризму, який уже простежувався у потворній нечаєвщині, український інтелектуал не хотів порозумітися апріорі...

Зрештою, М. Драгоманов опинився поза межами обох політичних таборів «російської колонії», представлені майбутніми пропагандистами та будучими бомбістами. Згодом, 1891 р., у листуванні з М. Павликом він потрактовував тодішні змагання російських соціалістів у Цюриху довкола пріоритету державності чи анархії як схоластичні, себто беззмістовні ¹⁴⁸.

Та 1873 р. цюрихські виклики вельми хвилювали М. Драгоманова, позаяк генерували чимало питань щодо ближчої майбутності українства. Недавній досвід зносин із російськими революціонерами яскраво продемонстрував йому нагальну потребу у власному друкованому органі — суспільному рупорі й zarazом трибуні, що ставав важливим політичним інструментом на світанку ери масових ідеологій.

26 серпня 1873 р. дорогою з Цюриха до Мюнхена разом із С. Подолинським, що віз скрині, заповнені щойно видруктованим журналом «Вперед» [5, с. 206], М. Драгоманов дописував лист В. Навро-

¹⁴⁵ Революционный катехизис Нечаева // Письма М. А. Бакунина к А. И. Герцену и Н. П. Огареву / с приложением его памфлетов, биографическим введением и объяснительными примечаниями М. П. Драгоманова. Genève, 1896. С. 490–498.

¹⁴⁶ Черкезов В. Значение М. Бакунина в интернациональном революционном движении // Бакунин М. А. Избранные сочинения : [в 5 т.]. Т. 1 / с биографическим очерком В. Черкезова. Пб. ; М., 1919. С. 21.

¹⁴⁷ Драгоманов М. Введение. Биографический очерк Михаила Ал. Бакунина // Письма М. А. Бакунина к А. И. Герцену и Н. П. Огареву... С. CIV–CV.

¹⁴⁸ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) : [у 8 т.]. Т. 6. (1890–1891) / зладив М. Павлик, видав Др. Л. Когут. Чернівці, 1910. С. 249.

цькому. У цьому дописі, крім роздратованих і не завжди слухних закидів щодо архайчності львівської «Правди», проступала стара-нова думка — «поступові» українці мають започаткувати власне періодичне видання ¹⁴⁹. Іншою гадкою, яка пробилася пізніше у критичній ситуації довкола Емського едикту 1876 р., був вибір Швейцарії як майбутньої авансцени еміграційного буття.

* * *

Цюрихська історія 1873 р. стала однією з початкових віх в еволюції М. Драгоманова як політичного мислителя. До того ж вона продемонструвала, що конституціоналізм посів чільне місце серед його світоглядних настанов ще в доеміграційну добу. Варто нагадати, що знаменита конституційна програма М. Драгоманова «Вільна спілка» була оприлюднена тільки 1884 р. Однак його конституційні пріоритети окреслилися ще влітку 1873 р., через що «російська колонія» презирливо нарекла його конституціоналістом і майже одноставно сприйняла як ретрограда.

Звісно, конституціоналізм М. Драгоманова був вислідом його позитивістського розуміння суспільного поступу як подвійного поліпшення «природи» — людської та суспільної, що тяжіло до пізньопросвітницьких уявлень. З огляду на це він розглядав конституцію як генеральну проєкцію ідеї політичної свободи (волі) для всіх станів і націй.

Майбутня конституційна програма М. Драгоманова постала на ґрунті його еволюційної концепції реформування / модернізації імперії Романових. Ця концептуальна пропозиція передбачала найширшу децентралізацію державного, суспільного, громадського життя на ниві місцевого самоуправління, освіти, культури, науки, мови, судового й податкового устрою, політичної, культурної, соціальної, гендерної емансипації, ба навіть гармонійне співіснування національних літератур і відроджень.

Водночас ідея політичної свободи сполучалася з двома іншими ідеалами М. Драгоманова — космополітизмом і гуманізмом. Їхня роль була надзвичайно важливою, позаяк драгоманівські проєкції руху до кращого чи «нормативного» суспільства не тільки відображали тодішні уявлення про суспільний поступ ¹⁵⁰, а й рішуче

¹⁴⁹ Возняк М. З листування М. Драгоманова з В. Навроцьким... С. 256–257.

¹⁵⁰ Iggers G. The idea of progress: a critical reassessment // The American Historical Review. 1965. Vol. 71, no. 1. P. 4–5. <https://doi.org/10.2307/1863033>

заперечували революційні, терористичні, екстремістські практики. Отож М. Драгоманов, як і інший український інтелектуал — Микола Костомаров, апріорі відхилив тезу вчорашніх нігілістів і тодішніх професійних революціонерів — велика мета виправдовує все.

Цюрихські зносини М. Драгоманова стали його першим відкритим зіткненням із практиками російських революціонерів. У наступні роки він вдавався до численних і безплідних спроб порозумітися та віднайти прийнятні компроміси з діячами російського революційного руху, які врешті виплекали позицію 1881 р. Саме тоді, читаючи приголомшливі повідомлення біжучої хроніки про царевбивство, нескінченні вибухи і терористичні акти у Російській імперії, М. Драгоманов напише: *«Ми відрізняємося від російських революціонерів не тільки різницею в поглядах, але і способом дій. Відповідаючи “Голосу” (ліберальна петербурзька газета. — О. Я.), ми просили його викреслити нас не тільки з лав партії “російських соціалістів-революціонерів”, але взагалі з усіх російських партій. Хоч наші батьки і були “підданими російського імператора”, але ми не росіяни ні за національністю, ні за тим ґрунтом, на якому ми працюємо. Ми не московіти, ми українці; а позаяк наша народність існує не тільки в Росії (де вона страждає і від уряду, і також, дуже значною мірою, від нетерпимості громадської думки, надто централістичної), вона існує і в Австро-Угорщині, то ми, працюючи задля нашого народу, віднаходимо опору і в межах російських володінь, і поза царською імперією»*¹⁵¹.

1. Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху. Начерки і фрагменти // Твори : у 50 т. Т. 9 / гол. ред. П. Сохань ; упоряд.: М. Капраль, А. Фелонюк, В. Шульга. Львів : Світ, 2009. С. 86–198.
2. Грушевський М. Місія Драгоманова // Твори : у 50 т. Т. 10, кн. 1 / гол. ред. Г. Папакін ; упоряд. О. Юркова. Львів : Світ, 2015. С. 69–103.
3. Коломоець Ю. І. Конфлікти в середовищі російської політичної еміграції в Швейцарії 1870 р. // Проблеми політичної історії України. Дніпро, 2019. Вип. 14. С. 49–57. <https://doi.org/10.33287/1195>
4. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. 2-е вид. Чернівці : Прут, 2001. 488 с.
5. Михайло Драгоманов : автожиттєпис / уклали І. С. Грищенко, В. А. Короткий, М. В. Томенко. Київ : Либідь, 2009. 444 с.

¹⁵¹ Драгоманов М. Тиранубийство в России и поведение Западной Европы // Собрание политических сочинений : в 2 т. Т. 2. Paris, 1906. С. 346–347.

6. Піхманець Р. В. Цюрихські метаморфози Михайла Драгоманова, або Історія одного задуму. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2023. 924 с.
7. Сергій Подолинський. Листи та документи / упоряд.: Р. Сербин, Т. Слюдикова. Київ : Центр. держ. іст. архів України, 2002. 421 с.
8. Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. Київ : Дух і літера, 2019. 594 с. (Постаті культури).
9. Франко І. Східно-західні непорозуміння : (з приводу книжки Підеші «Восток і Запад») // Зібрання творів : у 50 т. [Дод. том]. Показчик купюр / ред. Є. Нахлік. Київ : Наук. думка, 2009. С. 181–188.
10. Bednarczuk M. Akademicka „międzynarodówka” kobieca? Solidarność, rywalizacja i samotność w Szwajcarii (1870–1900) // Wielość. 2020. Nr. 2 (44): Wspyloty kobiece. S. 5–34. <https://doi.org/10.4467/2084395XWI.20.010.12401>
11. Lerch M. International migration and the growth of Zurich, 1836–1949 // Population (English edition). 2021. Vol. 76, no. 3. P. 433–460. <https://doi.org/10.3917/popu.2103.0461>

REFERENCES

1. Hrushevskiy, M. (2009). Z pochyntiv ukrainskoho sotsialistychnoho rukhu. Nacherky i frahmenty [From the origins of the Ukrainian socialist movement. Sketches and fragments]. In M. Hrushevskiy. *Tvory [Works]* (P. Sokhan (Ed.), M. Kapral, A. Feloniuk, & V. Shulha (Comps.), Vol. 9, pp. 86-198). Lviv, Ukraine: Svit. [In Ukrainian].
2. Hrushevskiy, M. (2015). Misiia Drahomanova [Drahomanov's mission]. In M. Hrushevskiy. *Tvory [Works]* (H. Papakin (Ed.), O. Yurkova (Comp.), Vol. 10, bk. 1, pp. 69-103). Lviv, Ukraine: Svit. [In Ukrainian].
3. Kolomoiets, Yu. I. (2019). Konflikty v seredovyschi rosiiskoi politychnoi emihratsii v Shveitsarii 1870 r. [Conflicts in the environment of Russian political emigration in Switzerland in 1870]. *Problemy Politychnoi Istorii Ukrainy*, 14, 49-57. <https://doi.org/10.33287/1195> [In Ukrainian].
4. Kruhlashov, A. (2001). *Drama intelektualna: Politychni idei Mykhaila Drahomanova [Drama of an intellectual: Mikhaïlo Drahomanov's political ideas]* (2nd ed.). Chernivtsi, Ukraine: Prut. [In Ukrainian].
5. Hrytsenko, I. S., Korotkyi, V. A., & Tomenko, M. V. (Comps.). (2009). *Mykhailo Drahomanov: Avtozhyttyepys [Mykhailo Drahomanov: Autobiography]*. Kyiv, Ukraine: Lybid. [In Ukrainian].
6. Pikhmanets, R. V. (2023). *Tsiurykhski metamorfozy Mykhaila Drahomanova, abo Istoriiia odnogo zadumu [Mykhailo Drahomanov's Zurich metamorphoses, or Story of one idea]*. Ivano-Frankivsk, Ukraine: Misto NV. [In Ukrainian].

7. Serbyn, R., & Sliudykova, T. (Comps). (2002). *Serhii Podolynsky. Lysty ta dokumenty* [Serhii Podolynsky. Letters and documents]. Kyiv, Ukraine: Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy. [In Ukrainian].
8. Ushkalov, L. (2019). *Charivnist enerhii: Mykhailo Drahomanov* [Charm of energy: Mykhailo Drahomanov]. Kyiv, Ukraine: Dukh i litera. (Postati kultury). [In Ukrainian].
9. Franko, I. (2009). Skhidno-zakhidni neporozuminnia (Z pryvodu knyzhky Pideshi "Vostok i Zapad") [East-West misunderstandings (Regarding Pidesha's book "East and West")]. In I. Franko. *Zibrannia tvoriv. [Dod. tom]: Pokazhchyk kupiur* [Works. Index of deletions] (Ye. Nakhlik (Ed.), pp. 181-188). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Ukrainian].
10. Bednarczuk, M. (2020). Akademicka "międzynarodówka" kobieca? Solidarność, rywalizacja i samotność w Szwajcarii (1870-1900) [Academic "Internationale" of women? Solidarity, rivalry, and loneliness in Switzerland (1870-1900)]. *Wielogłos*, 2(44), 5-34. <https://doi.org/10.4467/2084395XWI.20.010.12401> [In Polish].
11. Lerch, M. (2021). International migration and the growth of Zurich, 1836-1949. *Population (English Edition)*, 76(3), 433-460. <https://doi.org/10.3917/popu.2103.0461> [In English].

Рукопис одержано 01.08.2025

Oleksii YAS, D.Sc. (History), Corresponding Member of NAS of Ukraine, Leading Associate, Department of Ukrainian Historiography, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Marxist socialism vs Rebellious anarchism, or Zurich story of 1873 in the intellectual biography of Mykhailo Drahomanov.

The purpose of the research is to study M. Drahomanov's visit to Zurich in 1873, as well as the accompanying contexts, reflections, and reminiscences. **The research methodology** is based on a combination of analytical, comparative, and typological strategies combining the cognitive patterns of classical and non-classical science, including factor analysis and reverse causality. **The scientific novelty** is associated with the introduction of Ukrainian subjects and problems into the macro-contexts of European political, intellectual and cultural history of the early 1870s. The article highlights the constitution and course of the main events in the history of the "Russian colony" in Zurich during 1870-1873. It is noted that the colony was multinational and multicultural. It included, but not limited to, many students who came from sub-Russian Ukraine. It is emphasized that this informal community emerged as a mosaic network of

circles, groups, and communities of different orientations. It is shown that the “Russian colony” became the territory of fierce competition between supporters of M. Bakunin’s anarchism and P. Lavrov’s populism, which tended towards the centralist scheme of Marx’s socialism. The author examines the rudimentary trends in the formation of the cult of professional revolutionaries in the Russian emigration environment as a forerunner of the mass spread of terrorist practices. It is noted that a significant role in the life of the colony was played by Ukrainian intellectuals, particularly S. Podolynsky. Zurich reflections, contexts and retrospectives in the practices and texts of M. Drahomanov are in the focus of the study. **Conclusions.** It is argued that the visit to Zurich in 1873 has become a highlight in M. Drahomanov’s intellectual biography. It is emphasized that M. Drahomanov’s stay in Zurich demonstrated the fundamental differences between his political standards of values, oriented to the evolutionary concept of modernization of the Russian Empire, and the revolutionary visions of the Russian emigration leaders. It is proved that M. Drahomanov’s Zurich-time reflections were one of the key factors that led to his choice of Switzerland in 1876 as the forefront of Ukrainian political emigration. It is argued that the Zurich episode in M. Drahomanov’s biography was one of the first milestones on the way to the political separation of Ukrainianness from the all-Russian coordinates.

Key words: Drahomanov, intellectual biography, Zurich, “Russian colony”, socialism, anarchism, nihilism.